

CULTURA CRIȘ ÎN TRANSILVANIA*

SCURT ISTORIC AL CERCETĂRILOR PRIVITOARE LA CULTURA CRIȘ

Aria inițială de răspîndire a culturii Criș cuprinzînd și o parte a teritoriului R.P. Ungaria, aici s-au făcut primele și cele mai bogate descoperiri¹. Prima mențiune bibliografică a unui fragment ce aparține culturii Criș e din anul 1873. Piesa a fost găsită la Sövényháza și publicată împreună cu alte cîteva fragmente aparținînd aceleiași epoci, găsite în împrejurimile Seghedinului². Etape mai importante în îmbogățirea materialului acestei culturi le reprezintă cercetările din 1876 în județul Békés³, precum și cele de la Túr și împrejurimile localității Sintandrei, din 1879⁴. Alte două stațiuni importante au fost cercetate între 1883—89 la Tüzköves și Berekhát⁵. În anul 1911 încep intense cercetări în așezările culturii Criș de la Szarvas-Szapannos și împrejurimi⁶. Cele mai multe

* Manuscrisul acestui studiu a fost predat la tipar în anul 1958, urmînd să apară în *Materiale*, VII (cf. *IstRom*, I, 1960, p. 85), apoi în *Materiale*, VIII, (cf. *Nouvelles études d'histoire* — Stockholm, București, 1960, p. 8, n. 3) și, în fine, în *Materiale*, IX. Revista *Materiale* încetînd să apară, manuscrisul ne-a fost restituit. În momentul predării la tipar studiul constituia prima monografie ce trata *exhaustiv* problemele culturii Criș pe cuprinsul unei întregi provincii istorice a țării. De atunci au apărut cîteva articole monografice, prelucrînd materialele culturii Criș de pe teritoriul Moldovei și Munteniei sau tratînd rezultatele unor săpături în așezări Criș. Datorită bogăției de material ce se prezintă și a bibliografiei complete pînă în anul 1958, considerăm încă utilă publicarea studiului, cu unele mici modificări și completări față de manuscrisul original.

¹ O tratare amplă a acestei probleme vezi la I. Kutzián, *A Körös-kultúra*, în *DissPann*, ser. II, nr. 23, 1944, p. 5—45 (tot acolo și întreaga bibliografie).

² F. Pulszky, în *Arch Ért*, 1881, p. 5—6 și p. 3, pl. II/2—3; vezi și Kutzián, *op. cit.*, p. 5, pl. I/1.

³ *Arch Ért*, 1876, p. 161; Kutzián, *op. cit.*, p. 7.

⁴ L. Haán, în *Békésmegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve*, V, p. 62—67; Kutzián, *op. cit.*, p. 7.

⁵ S. Farkas, în *Arch Ért*, 1889, p. 253; Kutzián, *op. cit.*, p. 11—12.

⁶ Kutzián, *op. cit.*, p. 28—30 (tot acolo și întreaga bibliografie). Dintre lucrările mai importante se pot aminti: E. Krecsmárik, în *Arch Ért*, XXXI, 1911, p. 378—382; idem; în *Arch Ért*, XXXII, 1912, p. 366—368; idem, în *Arch Ért*, XLI, 1927, p. 185—192, fig. 85—88.

și grăitoare urme ale culturii Criș au fost găsite însă în împrejurimile localității Hódmezővásárhely, unde cercetări și săpături începute din 1931 au dus la depistarea a unei serii întregi de așezări din această epocă, lămurind o mulțime de probleme legate de tipul așezărilor, fel de viață, locuințe, rit funerar etc. Dintre arheologii care au lucrat aici se remarcă prin activitatea-i, în chip deosebit, J. Banner⁷. Un alt centru de așezări aparținând aceleiași culturi a fost descoperit în jurul localității Szentes⁸. În afara cercetărilor propriu-zise pe teren, o serie de lucrări ale arheologilor maghiari au fost consacrate problemelor mai generale ale genezei, legăturilor și cronologiei acestui material arheologic⁹.

Kutzián distinge trei etape principale în dezvoltarea studiilor asupra acestei culturi în Ungaria¹⁰. Prima etapă o reprezintă cercetările prin care acest complex arheologic e recunoscut ca o cultură aparte, diferită de celelalte culturi neolitice cunoscute pe teritoriul Ungariei¹¹. O a doua fază o constituie contribuția cercetărilor lui Banner la conturarea trăsăturilor specifice ale acestei culturi. Inițial, Banner considerase această cultură ca o fază tîrzie, a III-a, a culturii Tisa¹². Într-o a treia etapă, datorită contribuției lui F. Tompa, i se precizează poziția cronologică¹³, dîndu-i-se numele care s-a încetățenit în literatura arheologică: cultura Criș¹⁴. Ulterior, apariția monografiei Idei Kutzián reprezintă tratarea exhaustivă a problemelor legate de cultura Criș, pînă în anul 1944¹⁵. Această lucrare a servit totodată ca bază și punct de plecare pentru noi cercetări privitoare la lămurirea unor probleme speciale¹⁶.

⁷ Vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 34—37. Dintre lucrările mai de seamă, vezi J. Banner, în *DolgSzeged*, VIII, 1932, p. 1—32; M. Párducz, în *DolgSzeged*, VIII, 1932, p. 103—110; J. Banner, în *DolgSzeged*, IX—X, 1933—34, p. 57—73; idem, în *DolgSzeged*, IX—X, 1933—34, p. 30—40; idem, în *DolgSzeged*, XI, 1935, p. 97—125; Gy. Török, în *DolgSzeged*, XI, 1935, p. 238.

⁸ Kutzián, *op. cit.*, p. 38—42, tot acolo întreaga bibliografie.

⁹ Dintre lucrările mai importante, apărute înaintea monografiei Idei Kutzián, amintim: J. Banner, în *Arch Ért*, XLIII, 1929, p. 23—34; J. Csalagovits, în *Arch Ért*, XLIV, 1930, p. 28—52; J. Banner, în *DolgSzeged*, XIII, 1937, p. 32—49; P. Patay, în *Arch Ért*, ser. III, vol. II, 1941, p. 1—2, pl. I/1—5; J. Banner, *Das Tisza-, Maros-, Körös-Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit*, Szeged, 1942; idem, în *Arch Ért*, ser. III, vol. IV, 1943, p. 1—14.

¹⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 44—45.

¹¹ Kisléghi Nagy Gyula, în *Arch Ért*, XXVII, 1907, p. 266—279; idem, în *Arch Ért*, XXIX, 1909, p. 146—154 și *Arch Ért*, XXXI, 1911, p. 147—164; E. Krecsmárik, în *DolgSzeged*, III, 1927, p. 222 și în *Arch Ért*, XLI, 1927, p. 186.

¹² Vezi, în special, J. Banner, în *DolgSzeged*, VIII, 1932, p. 1—32.

¹³ F. Tompa, în *BerRGK*, 24/25, p. 45—47.

¹⁴ J. Banner, în *DolgSzeged*, XII, 1936, p. 242—285 și în *DolgSzeged*, XIII, 1937, p. 32; idem, în *Arch Ért*, L, 1937, p. 160; vezi și J. Csalog, în *FolArch*, III—IV, 1941, p. 11, n. 11, p. 13; F. Tompa, în *FolArch*, III—IV, 1941, p. 228; J. Csalog, în *FolArch*, III—IV, 1941, p. 290.

¹⁵ I. Kutzián, *A Körös-kultúra*, în *DissPann*, ser. II, nr. 23, p. 1—166 (volumul de text) și pl. I—LXXV (volumul de planșe).

¹⁶ Din lucrările mai importante, amintim: J. Banner și M. Párducz, în *Arch Ért*, ser. III, vol. VII—VIII—IX, 1946—1947—1948, p. 19—30; F. Petres Éva, în *FolArch*, VI, 1954, p. 25, pl. IV, fig. 1; J. Csalog, în *FolArch*, VII, 1955, p. 24, 25, 30, 31, 34, 35—36; J. Banner, în *ActaArch*, IV, 1954, p. 1—7; Gy. Gazdapusztai, în *Arch Ért*, 84, 1957, p. 3—12.

Cercetările privitoare la cultura aceasta n-au cuprins numai teritoriul Ungariei. Urmele culturii Criș sînt răspîndite pe un foarte întins spațiu, unde ele reprezintă nuanțe locale, fiind încadrate în culturi deosebite. Stațiunile de la Starčevo, Vinča (Iugoslavia), Sesklo (Grecia), Choirospilia (Leukas), Molfetta și Matera (Apulia), sînt numai cele mai importante puncte arheologice ce prezintă o mulțime de afinități cu cultura Criș¹⁷.

*

În țara noastră, deși unele urme ale culturii Criș apăruseră sporadic mai de mult¹⁸, pentru prima oară e recunoscută ca atare în Transilvania, în anul 1943, cu ocazia săpăturilor de la Ciumăfaia¹⁹. Unele date referitoare la teritoriul țării noastre cuprinde și monografia Idei Kutzián²⁰. Făcînd abstracție de unele referiri izolate²¹, abia în ultimii ani, odată cu începutul marilor campanii de săpături inițiate de Academie, problemele existenței, originii, legăturilor și cronologiei culturii Criș în țara noastră au fost puse pe baze științifice.

În 1949 sondajele de la Glăvăneștii Vechi, din Moldova, au scos la iveală vestigiile culturii Criș, extinzînd aria răsăriteană de răspîndire a acestei culturi neașteptat de mult²². În același timp urmele culturii Criș apar în două așezări din Transilvania: Sf. Gheorghe-Bedehaza²³ și Leț-Varheghi²⁴. În 1950 I. Nestor ridică pe un plan mai larg problema apari-

¹⁷ Dintre lucrările mai importante, vezi M. Vasić, în *PZ*, II, 1910, Berlin, 1911, p. 23—39; idem, în *BSA*, XIV, 1907—1908, p. 319—342; Χρηστος Τσουντας, *ΑΙ προϊστορικοί ἀποκόλλεις Διμητίου καὶ Σέσκλου*, Athen, 1908; M. Vasić, *Преисториска Вунча*, I—IV, Belgrad, 1932—1936; Massimiliano Mayer, *Le Stazioni preistoriche di Molfetta*, Bari, 1904; A. J. B. Wace și M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge, 1912; Maximilian Mayer, *Molfetta und Matera, Zur Prähistorie Südditaliens und Siciliens*, Leipzig, 1924; U. Rellini, *La più antica ceramica dipinta in Italia*, 1935; *Proceedings of the First Intern. Congr. of Prehist. and Protohist. Sc.*, Londra, 1934, p. 220—222; Fr. Holste, în *WPZ*, XXVI, 1939, p. 1—21; J. Korošec, *Körös-Vinča*, în *Hrvatskih Zemaljskih Muzeja u Sarajevu*, 1942, Sarajevo, 1943, p. 61—85; K. Willvonseder, în *WPZ*, 30, 1943, p. 106. Cf. și Kutzián, *op. cit.*, p. 99—131.

¹⁸ Vezi, de pildă, M. Roska, în *Dolgszeged*, III, 1912, p. 207, fig. 5 și unele informații vagi, ce ne fac să presupunem că e vorba de această cultură, la M. Roska în *Dolgszeged*, XII, 1936, p. 28, 30, fig. 4, 31, fig. 5, 38 și în *ArchÉrt*, XLIX, 1936, p. 82—83.

¹⁹ M. Párducz, în *Dolgszeged*, XIX, 1943, p. 202.

²⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 21, 25—26, 33, 44, 132—135, 145 (tot acolo și restul bibliografiei).

²¹ Vezi M. Petrescu-Dîmbovița, în *Balcenia*, VIII, București, 1945, p. 203 și D. Berciu, *Ceramica pictată din Banatul jugoslav*, în *Insemnări arheologice*, București, 1941, p. 11—23.

²² I. Nestor, în *SCIV*, I, I, 1950, p. 29, 30.

²³ K. Horedt, în *SCIV*, I, I, 1950, p. 128; *SCIV*, II, I, 1951, p. 299; K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 8, 9, 16—18; vezi și I. G. Russu și V. Mareș, în *Materiale*, II, 1956, p. 32—39.

²⁴ Z. Székely, *Săpăturile de la Leț—Varhegiu (Trei Scaune)*, în *Materiale și cercetări de istorie veche a României*, Ed. Acad. R.P.R., 1951, p. 5, 6—9, 14—16, 19—20.

ției culturii Criș în Moldova și a legăturilor ei cu celelalte culturi neolitice de la noi²⁵. Alte cercetări, în valea riului Jijia (Moldova), duc la lărgirea cunoașterii aspectului de viață materială a purtătorilor culturii Criș de la Glăvăneștii Vechi și la identificarea așezării de același tip de la Valea Lupului²⁶. Tratînd în 1951 problema ceramicii liniare în Moldova, I. Nestor se referă la eventualele ei legături cu Crișul, precum și la influența culturii Criș în geneza culturii Cucuteni²⁷. Tot în 1951 noi așezări Criș sînt descoperite pe teritoriul Moldovei²⁸. Totodată, săpăturile arheologice din Oltenia ridică problema legăturilor culturilor neolitice de la Fiera-Cleanov, Verbicioara I și Verbița cu complexul Starčevo-Criș²⁹.

Repetatele campanii arheologice de săpături de la Traian (Moldova) pun o serie de noi probleme în legătură cu raporturile cronologice și stilistico-tipologice dintre culturile Criș, Zănești, ceramica liniară și cultura Precucuteni³⁰. Asupra acestor legături insistă și Vl. Dumitrescu în monografia „Hăbășești”³¹. Săpăturile și cercetările de suprafață, precum și punerea într-o nouă lumină a unor materiale mai vechi, aflate în muzee, îmbogățesc considerabil numărul așezărilor culturii Criș, atît în Moldova³², cît și în Transilvania³³. Unele probleme privind cultura Criș au fost tratate în mai multe lucrări privitoare la faza veche a neoliticului din Muntenia³⁴, Dobrogea³⁵ și Transilvania³⁶.

În Transilvania materialul culturii Criș a apărut cu ocazia diferitelor săpături arheologice ce urmăreau alte obiective sau ca descoperiri întâmplătoare. În această situație, poate că nu este lipsit de interes de-a

²⁵ I. Nestor, în *SCIV*, I, II, 1950, p. 210, 212, 213, 219.

²⁶ I. Nestor, în *SCIV*, II, I, 1951, p. 51, 52, 55—59.

²⁷ I. Nestor, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 19, 21, 22, 23, 24, 25 și nota de la p. 26.

²⁸ *SCIV*, III, 1952, p. 21, 28—29, 56.

²⁹ *SCIV*, III, 1952, p. 144—145, 155, 158—159, 162, 168. Cf. și D. Berciu, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 343; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 401.

³⁰ H. Dumitrescu, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 57; *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 52 sqq. și p. 63; *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 467, 477—478; idem, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 56, 57, 58—60, 62—64, 66, 68.

³¹ *Hăbășești (Monografie arheologică)*, Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 518, 525, 526, 527, 529, 530.

³² M. Petrescu-Dimbovița, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 324; N. Zaharia, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 288, 291, 293; M. Petrescu-Dimbovița, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 702; N. Zaharia, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 899, 901, 903, 904, 910; M. Dinu, în *Materiale*, III, 1957, p. 163, 174; Adrian C. Florescu, în *Materiale*, III, 1957, p. 205, 207; Seb. Morintz, în *Materiale*, III, 1957, p. 224.

³³ K. Horedt, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 290, 292, 296; Z. Székely, *Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Reg. Aut. Magh.*, Mediaș, 1953, p. 15—16 și 16, n. 29; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 138; M. Macrea, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 609, 610; *Descoperiri arheologice în Reg. Aut. Magh.*, în *România Liberă*, An. XIV, 1956, nr. 3731.

³⁴ E. Comșa, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 388, 391 și în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 26—27, 29; I. Nestor, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 49.

³⁵ D. Berciu, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 33, 35, 41, 42, 43.

³⁶ D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 103, 143, 144, 145.

încerca tratarea cuprinzătoare a acestui material, arătînd elementele sale caracteristice, poziția cronologică și legăturile cu alte regiuni. Cu această ocazie se vor arăta și constatările și concluziile diferiților cercetători, așa cum ele rezultă din lucrările mai sus amintite, privitoare la cultura Criș din țara noastră.

Descoperirile culturii Criș in Transilvania

Sub raport teritorial, am tratat în lucrarea noastră numai bazinul intra-carpatic. Teritoriile bănățene, crișene și maramureșene nu sînt cuprinse, deoarece problema culturii Criș în Banat a fost analizată în parte de I. Kutzián, în raport cu alte culturi de acolo³⁷, iar în Crișana aspectul culturii Criș se leagă genetic de cel de pe teritoriul R. P. Ungaria, fiind tratat împreună cu acesta³⁸. De aceea, prezentarea materialului analizat de noi se restringe la unitatea geografică a spațiului închis de lanțul Carpaților. Din păcate, nu ne-a stat în putință a cuprinde exhaustiv nici această unitate geografică. Lucrînd însă cu materialul principalelor așezări Criș din Transilvania, credem că rezultatele sînt în cea mai mare parte valabile și pentru cele cîteva așezări ce vor fi rămas necatalogate.

Angheluș (Angyalos), com. Ghidfalău, r. Sf. Gheorghe, reg. Brașov.

În 1936 cu ocazia săpării unei pivnițe în intravilanul lui Bőjthe Coloman, la adîncimea de 2 m s-a găsit un picior de vas caracteristic pentru cultura Criș (Muzeul din Sf. Gheorghe, inv. 8213). Așezarea Criș se află pe teritoriul satului, la locul numit „Kútpatoka”, întinzîndu-se pînă la valul „Bábolna”³⁹.

Bedehaza (Bedeháza), r. Sf. Gheorghe, reg. Brașov.

Așezarea de la Bedehaza se întinde pe platoul primei terase de-a lungul malului Oltului. În săpăturile din 1949, în suprafața A a apărut ceramică aparținînd culturii Criș. Vatră de foc, aparținînd aceleiași culturi, distrusă în parte, la adîncimea de 0,20—0,35 m. În pavajul ei și în juru-i, ceramică Criș. Unele fragmente reprezintă specia grosolană, cu amestec de pleavă și paie tocate, altele specia fină, bine arsă. Ca forme: vase mari de provizii cu pereții groși, vase bombate, cu gît cilindric și fund prezentînd profilatura caracteristică acestei culturi. Torți largi, în formă de bandă, perforate. Cești cu gură largă, lustruite etc. Ornamente: alveole dispuse în șiruri simple ori neregulat, mai puțin sub buză, unde vasele sînt lustruite. Virci trase paralel cu degetele în pasta încă moale, linii incizate în motivul „plasă” (mai rar), gropițe sub buză, briuri alveolare etc. Cîteva fragmente păstrează urme de pictură roșie crudă ori neagră pe fondul vasului, iar într-un caz negru și brun-roșcat. Percutoare, fusaiole, sule de os, rîșnițe primitive. Vatra indică locuințe la suprafață. În secțiunea E mormînt chircit, fără inventar, aparținînd acestei culturi⁴⁰.

Beșeneu (Sepsibesenyő), com. Moacșa, r. Sf. Gheorghe, reg. Brașov.

Muzeul de istorie din Cluj a achiziționat în 1901 mai multe obiecte preistorice, printre care și două fragmente ceramice aparținînd culturii Criș (inv. I.720 și I.724).

Bordul Mare (peștera), satul Ohaba-Ponor, com. Pui, r. Hațeg, reg. Hunedoara.

³⁷ Kutzián, *op. cit.*, p. 22—23, 44.

³⁸ Kutzián amintește localitățile: Adea (p. 21, pl. II/11), Oradea (p. 33, 145, pl. XVI/5), Sîntandrei (p. 33, 145, pl. XVI/6) și Vârșand (p. 25—26, pl. XIII/9).

³⁹ Z. Székely, *Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Reg. Aut. Magh., Mediaș*, 1953, p. 16 și n. 29.

⁴⁰ K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 8, 9, 16—18, 18 fig. 8 și 23 fig. 9/1—18; vezi și *SCIV*, I, I, 1950, p. 128 și *SCIV*, II, I, 1951, p. 299; I. G. Russu și V. Mareș, în *Materiale*, II, 1956, p. 32—39.

Cu ocazia săpăturilor din 1954 și 1955 în stratul aluvial au apărut fragmente Criș⁴¹.

Cașolț (Szászhermány, Kastenholz), r. Sibiu, reg. Brașov.

„În așezarea de la „Pepinieră“ cele mai vechi fragmente ceramice aparțin unei faze evaluate a culturii neolitice Criș“...⁴².

Cioclovina-peșteră (Csoklovina) (Cholnoky-barlang), satul Ohaba-Ponor, com. Pui, r. Hațeg, reg. Hunedoara.

Un fund de vas aparținând culturii Criș, cu o toartă perforată vertical și două buze cu fragmente din partea superioară a unor vase, unul ornamentat prin sistemul obișnuit al inciziilor cu unghia, neregulat dispuse; celălalt prezenta probabil același ornament, dar s-a corodat⁴³.

Cipău (Maroscsapó), com. Iernut, r. Luduș, reg. Mureș-Aut. Magh.

Pe teritoriul „Îngrășătoriei I.C.I.A.“ de la Cipău, cunoscut ca stațiune arheologică și a altor epoci⁴⁴ s-au trasat în aprilie 1953 mai multe șanțuri de canalizare din care au apărut neîndoienice și relativ bogate urme ale culturii Criș. Stațiunea se află lângă cantonul C.F.R. de la intersecția căii ferate cu șoseaua Iernut-Tirnăveni. Locul se prezintă ca un grind de odinioară, ridicat dintre meandrele vechiului curs al Mureșului. Unul dintre șanțurile de canalizare a secționat un bordei Criș, la adâncimea de 2,75 m. Demn de remarcat e faptul că, mult mai înspresuprafață, bordeiul e suprapus de drumul roman ce trecea în sus pe valea Mureșului, numit în toponimia locală „Drumul lui Trăian“.

Din cuprinsul bordeiului secționat au apărut: frecătoare și fragmente de frecătoare (rișnițe primitive), cu pietrele de zdrobit grăunțele în ele; vas miniatură cu patru tortițe simetric dispuse, perforate orizontal; fragmente ceramice prezentând alveole, briuri alveolare organice și aplicate, fragmentele unui mare vas de provizii ornamentat prin butoni mari plastici și virci trase în pasta încă moale, funduri prezentând profilatura caracteristică, picioare cilindrice, scunde, masive și goale, torți late în bandă, proeminențe plastice, buze și funduri alveolate, torți cu perforare verticală etc. În covârșitoare majoritate pasta fragmentelor prezintă amestecul cu pleavă. Adescori vasele au fost acoperite cu slip, care s-a păstrat încă relativ prost, descojindu-se. Culorile prezintă o întreagă gamă de nuanțe, de la negru la roșu, în funcție de ardere. Interiorul e întotdeauna mai slab ars și nu odată cioburile prezintă în spărtură straturi superficiale, felurit colorate. Frecvente sînt și impresiunile de boabe de cereale în pasta vaselor. Ca forme, cu toată starea fragmentară, se remarcă vasul mare de provizii, vasul miniatură, picioarele cilindrice, strachina. Unele fragmente reprezintă specia mai fină, fără — sau cu puțină pleavă în compoziție și mai bine arse⁴⁵. Cercetări de suprafață repetate pe teritoriul „Îngrășătoriei“ în anii 1953 și 1954 au dus la descoperirea în peretele unei vechi cariere de lut a unei vetre Criș și la stringerea de fragmente ceramice caracteristice acestei epoci. În februarie 1955 pe teritoriul „Îngrășătoriei“ lucrările edilitare au scos la iveală un mormînt chirchit, aparținând culturii Criș. Spre deosebire de majoritatea mormintelor aparținătoare acestei epoci, cunoscute pînă acum din Ungaria și de la noi, morminte ce se remarcă prin lipsa aproape constantă de inventar ori starea extrem de sărăcăcioasă a acestuia, — mormîntul de la Cipău a avut un inventar destul de bogat și deosebit de important, în cuprinsul lui ceramica culturii Criș apărînd asociată cu fragmente ale ceramicii liniare „cu capete de note muzicale“⁴⁶. Săpături executate în august 1957 la o depărtare de circa 350 m de locul unde apăruseră primele vestigii ale culturii Criș au dus la depistarea altor rămășițe ale aceleiași culturi.

⁴¹ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 138; *Materiale*, III, 1957, p. 47 și 45 fig. 5/5.

⁴² M. Macrea, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 610 și 609 fig. 19/4—6.

⁴³ M. Roska, în *DolgCluj*, III, 1912, p. 207 fig. 5.

⁴⁴ Vezi *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 221—222; *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 660.

⁴⁵ Pentru materialul Criș de la Cipău, cf. N. Vlassa, în *ActaMN*, II, 1965, p. 28.

⁴⁶ Vezi mai departe, p. 18, 38—39.

Ciumăfaia (Csomafája), r. Gherla, reg. Cluj.

În timpul cercetărilor arheologice din 1943 au apărut vestigii ale culturii Criș, aproximativ la jumătatea distanței dintre comunele Ciumăfaia și Chidea. La acea dată acesta era punctul cel mai răsăritean de apariție al respectivei culturi⁴⁷.

Dragu (Drág), r. Huedin, reg. Cluj.

Fragmente Criș provenind din hotarul „Lespezi“, în Muzeul Regional Alba Iulia (inv. 4870—71, 4873—74, 4977, 4879, 4869)⁴⁸.

Imeni (Imecsfalva), com. Catalina, r. Tirgu Săcuiesc, reg. Brașov.

În colecțiile muzeului din Sf. Gheorghe, două picioare de vase aparținând culturii Criș (inv. 143-82/a; 54-83), provenind de pe teritoriul cimitirului satului⁴⁹.

Leț-Varheghi (Lécfalva-Várhegy), com. Boroșneu Mare, r. Sf. Gheorghe, reg. Brașov.

În sondajele din 1949, sub stratul de dărămături medievale și urme romane, a apărut un strat gros de cultură aparținând comunei primitive. Nivelul inferior al acestui strat aparține culturii Criș. Nivelul Criș a putut fi, la rîndul lui, separat în două subnivele, cu ocazia săpăturilor din 1955. Ceramica prezintă formele și motivele ornamentale comune ceramicii acestei epoci în Transilvania. De remarcat numărul relativ mare de cioburi pictate, cu roșu crud, negru pe brun-roșcat, negru și alb pe brun-roșcat etc.⁵⁰. În anii 1955 noi săpături au elucidat problema raportului stratigrafic dintre culturile Criș și Boian A în sensul anteriorității Crișului⁵¹.

Cu toată bogăția de forme și motive ornamentale pe care materialul Criș de la Leț-Varheghi îl prezintă față de alte așezări transilvănene din aceeași epocă, el se încadrează aproape în întregime în tipurile stabilite de Kutzián. Specia ceramicii pictate prezintă însă elemente noi, atât față de celelalte așezări din țară, cît și față de cele din R. P. Ungaria. Datorită conservării relativ bune a ceramicii, slipul și pictura au rămas aproape intacte la majoritatea pieselor.

Morești (Malomfalva), r. Tg. Mureș, reg. Mureș-Aut. Magh.

Așezarea culturii Criș de la Morești se întinde de-a lungul văii „Pîrului Cetății“, urcînd spre est pînă la „Podei“, iar spre vest cuprinzînd hotarul „Borșofed“ și „Ciurgău“. Urmele culturii Criș se găsesc sporadic și în cuprinsul așezării prefeudale de pe „Podei“, dar mai ales în hotarul numit „Borșofed“ (Borșoföld = Măzăriște). În 1951 în secțiunea IX au apărut fragmente tipice pentru cultura Criș, precum și un topor în formă de vâlătuc. În 1952 materialul Criș a apărut în secțiunea XXIV, care taie valul interior de pe „Borșofed“. Materialul Criș provine mai ales din pămîntul de umplutură al șanțului de apărare. Fragmentele ceramice redau forme sferice, ornamentate prin alveole, motivul „spicului“, proeminente, torți tipice etc. Pasta prezintă amestecul cu pleavă. Ceramica acestei culturi a fost găsită numai în preajma fortificațiilor prefeudale, fortificații săpate pe terenul de odinioară al așezării Criș⁵². În săpăturile din 1956 material Criș a apărut la „Borșofed“ și „Ciurgău“, în secțiunile LVI (între valul interior și cel mijlociu) și LVII (între valul mijlociu și „Pîrul Cetății“), la adîncimea de circa 0,90—1 m. Ceramica prezintă ornamentele caracteristice: alveole dispuse în motivul „în spic“ sau neregulat, briuri alveolare, torți caracteristice, butoni proeminenți, dispuși izolat sau grupați, creștături sau alveolări a buzelor vaselor, butoni teșiți prin apăsare la mijloc cu virful degetului, briuri aplicate construite dintr-o înșiruire de romboedre, virci trase în pasta moale, funduri crestate etc. După cît se

⁴⁷ M. Párducz, în *Dolgszeged*, XIX, 1943, p. 202.

⁴⁸ Informație de la M. Rusu, Cluj.

⁴⁹ Z. Székely, *Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Reg. Aut. Magh.*, Medias, 1953, p. 16.

⁵⁰ Z. Székely, *Săpăturile de la Leț-Varhegiu (Trei Scaune)*, în *Materiale și cercetări de istorie veche a României*, Ed. Acad. R.P.R., 1951, p. 5, 6, 6—9, 14—16, 19—20 și pl. VI, fig. 8/3—9; pl. VII, fig. 9/1—6; pl. VIII, fig. 10/1,3—4; pl. VIII, fig. 11/3—5, 7—8, 12, 14—18, 20—23; pl. IX, fig. 12/1—3, 6—7, 10—12; pl. IX, fig. 13/1—3, 7—10, 14—15; pl. X, fig. 14/1—3.

⁵¹ I. Nestor, în *Materiale*, III, 1957, p. 59—62.

⁵² K. Horedt, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 292, 296 și 290 fig. 13/1—8.

poate deduce din profile, vasele aparțineau la forme mari (vase de provizii), boluri, străchini etc. Fundurile prezintă profilatura caracteristică acestei culturi. Pasta e amestecată în majoritatea cazurilor cu pleavă, uneori pereții sînt acoperiți cu slip sau lustruiți. Citeodată pasta prezintă în spărtură straturi superficiale, colorate roz, liliachiu etc.

Nandru (Nándor), r. Hunedoara, reg. Hunedoara.

În „Peștera Curată”, fragmente ceramice Criș, apărute la baza stratului post-paleolitic⁵³. În „Peștera Spurcată” groapă Criș. Materialul ceramic aparține — pare-se — unei faze finale a culturii respective. Pasta are în compoziție nisip și pietricele⁵⁴.

Nandru Vale (Nándorválya), com. Peștiș, r. Hunedoara, reg. Hunedoara.

Kutzián consideră ca aparținînd culturii Criș sau fiind îndeaproape înrudite cu ea următoarele piese, ce se află în MuzIstCluj⁵⁵: opaițe de lut cu patru picioare⁵⁶; vas în formă de „putină”⁵⁷; picior de vas, gol, cilindric, scund⁵⁸.

Porolissum. Printre materialele răzlețe, culese la suprafață, fără alte specifi-cări, există și două fragmente ceramice Criș (MuzIstCluj, inv. IN. 9031-32).

Someșul Rece (Hidegszamos), com. Gilău, r. Huedin, reg. Cluj.

În MuzIstCluj două fragmente Criș găsite la poalele „Cetății” (inv. II. 6631-32).

Tărtăria (Alsótárlaka), com. Cioara, r. Orăștie, reg. Hunedoara.

În cuprinsul extrem de bogatului material neolitic aparținător culturii Turdaș, la adîncimea maximă atinsă de 3,90 m, pe fundul unui bordei, au apărut frag-mente ce aparțin sigur culturii Criș⁵⁹. Pieseile au o importanță deosebită din punc-tul de vedere al raportului stratigrafic dintre culturile Criș și Turdaș în Transil-vania. Menționăm totodată că unele elemente ornamentale ale culturii Criș sînt continuate într-o formă puțin modificată în cuprinsul culturii Turdaș, într-o pastă și pe forme de vase caracteristice acestei din urmă culturi.

Turdaș (Tordos), r. Orăștie, reg. Hunedoara.

Din imensul material neolitic provenit de la Turdaș, material aflat în MuzIstCluj, Kutzián consideră ca aparținînd culturii Criș sau fiind înrudite cu ea următoarele piese⁶⁰: idol în formă de „ghioagă”⁶¹; idol steatopig, fragmentar⁶²; idol feminin, de tipul „ghioagă”⁶³; partea inferioară a unui idol, cu talpa terminată în formă de „sigiliu”⁶⁴; două fragmente de vase cu reprezentări antropomorfe cu mî-nile ridicate⁶⁵; trei fragmente ceramice ce prezintă în ornamentarea lor afinități cu cultura Criș⁶⁶; unele greutăți de năvod a căror formă derivă din cea de „tomată”, caracteristică culturii Criș⁶⁷; două opaițe ce se reduc la tipul comun culturii Criș, cu măsută cu picior și ceașcă⁶⁸; unele spatule⁶⁹.

⁵³ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, III, 1957, p. 33.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 36, fig. 8.

⁵⁵ Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135 (cu toată bibliografia).

⁵⁶ MuzIstCluj, inv. VI. 948; cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. LII/7.

⁵⁷ M. Roska, *A Torma Zsófia-gyűjtemény*, Cluj, 1941 (în cele ce urmează: *T. Zs. -gy.*), pl. CXLVIII/1.

⁵⁸ *T. Zs. -gy.*, pl. CLI/6.

⁵⁹ Ținem să aducem și pe această cale cele mai calde mulțumiri profesorului K. Horedt, care ne-a pus la dispoziție, spre cercetare, întregul material inedit al săpăturilor d-sale de la Tărtăria.

⁶⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135 (cu toată bibliografia).

⁶¹ *T. Zs. -gy.*, pl. CXXXVII/7.

⁶² MuzIstCluj, inv. V. 8803; cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. LII/8.

⁶³ *T. Zs. -gy.*, pl. CXXXVIII/5.

⁶⁴ MuzIstCluj, inv. V. 8867; cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. LII/6.

⁶⁵ *T. Zs. -gy.*, pl. CXLI/6, 16.

⁶⁶ *T. Zs. -gy.*, pl. CXII/19; pl. LXXXIII/16; pl. CXIV/4.

⁶⁷ *T. Zs. -gy.*, pl. CXXVII/5—7; pl. CXXIX/5.

⁶⁸ *T. Zs. -gy.*, pl. XCVII/19; p. XCIX/17.

⁶⁹ *T. Zs. -gy.*, pl. LXVI/3—24; pl. LXVII/1—14, 17—22.

Zălan (Zalán), com. Bodoc, r. Sf. Gheorghe, reg. Brașov.

Cu ocazia săpării unui șanț pe malul drept al pîrului Zălan, la distanță de circa 500 m de pîriu, în fața bisericii satului, s-a tăiat o mică ridicătură, nivelată în parte de muncile agricole. În pereții șanțului au apărut urme de vetre cu ceramică de tip Criș. Întinderea așezării în direcția nord-sud e de aproximativ 50 m⁷⁰. Au apărut fragmente de vase cilindrice⁷¹, cu picior în formă de cruce⁷², fragmente ornamentate cu motivul „în spic”⁷³, greutate de năvod⁷⁴.

(Notă: Pentru răstimpul 1958—1966 catalogul descoperirilor poate fi completat cu următoarele localități: Cozmeni, Rupea, Iernut (2 puncte), Lopadea, Cluj (2 puncte), Inucu, Noșlac, Lacu, Balomir, Tg. Mureș, Dorolțiu, Mișca, Dedrad).

Așezări și locuințe

Deși săpături sistematice privitoare la cultura Criș în Transilvania nu sînt prea numeroase, informațiile strînse sînt suficiente pentru a formula unele constatări de ordin general asupra formei și tipului de așezări ale acestei culturi.

Așezările ocupă de obicei locurile joase (Cipău, Zălan), pante nesemnificative (Morești) sau primele terase în apropiere de ape sau înconjurate de ele. Așezările erau deschise, nefortificate. Trebuie să relevăm faptul că, spre deosebire de Ungaria, în Transilvania se cunosc așezări care ocupă terasele mai înalte (Leț-Varheghi și, întrucîtva, Bedehaza). Un alt fapt caracteristic pentru Transilvania e acela că purtătorii acestei culturi n-au ocolit nici peșterile, ocupîndu-le de obicei pe acelea care fuseseră locuite și în paleolitic (Cioclovina, Nandru, Bordu-Mare)⁷⁵. Din acest punct de vedere merită să fie amintit faptul că, pînă în prezent, cultura Criș pe teritoriul Transilvaniei se prezintă ca prima cultură neolitică ce urmează în peșteri depunerilor diluviale. Un fapt ce deosebește iarăși așezările culturii Criș din Transilvania de cele ale aceleiași culturi din Crișana și Ungaria e acela că, pe cînd acolo majoritatea așezărilor Criș sînt separate de cele ale altor culturi neolitice (în speță de ale culturii Tisa⁷⁶; o excepție ar constitui-o Ószentiván VIII), în Transilvania se cunosc mai multe așezări unde stratul Criș e suprapus de straturile altor culturi neolitice sau dintr-o epocă ulterioară (Tărtăria, Turdaș, Leț, Bedehaza).

În ceea ce privește forma locuințelor, în afară de peșteri au mai existat și locuințe la suprafață, documentate prin vatra aflată la mică adîncime (0,20—0,35 m) la Bedehaza⁷⁷ și Leț, dar e cunoscut și bordeiul adîncit, documentat la Leț și Cipău (2,75 m adîncime). Acolo unde materialele culturii Criș au fost găsite împreună cu cele ale culturii Turdaș, ele au apărut în bordeie.

⁷⁰ Z. Székely, *Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Reg. Aut. Magh., Mediaș*, 1953, p. 15—16.

⁷¹ *Ibidem*, pl. II, fig. 2.

⁷² *Ibidem*, pl. IV, fig. 9.

⁷³ *Ibidem*, pl. IV, fig. 10; pl. II, fig. 1, 3.

⁷⁴ *Ibidem*, pl. IV, fig. 11.

⁷⁵ Analogii în Leukas, peștera Choirospilia, lângă Evgiros, unde primul strat neolitic e reprezentat de cultura Pre-Sesklo.

⁷⁶ *FoArch*, VII, 1955, p. 24—36; Kutzián, *op. cit.*, p. 88—92, 135—141.

⁷⁷ *SCIV*, I, I, 1950, p. 128; *Materiale*, II, 1956, p. 9. O analogie ar oferi-o construcția dezvelită la Kotacpart — Vata-tanya (R. P. Ungaria), vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 91—92, 91 fig. 1. Tot colibe de suprafață au apărut și la Glăvăneștii Vechi și Valea Lupului, în Moldova, vezi *SCIV*, II, I, 1951, p. 55—57; vezi, recent, și Gy. Gazdapusztai, în *Arch Ért*, 84, 1957, p. 4—5, 7, 10, cu noi date asupra tipului de așezare și locuință.

Morminte

Se cunosc pînă în prezent de pe teritoriul Transilvaniei doar două morminte apărute în mediul culturii Criș: la Bedehaza și la Cipău. (Notă. Numărul lor a crescut la patru, prin mormintul de la Cluj și cel de la Cluj-„Gura Baciului“).

Mormintul de la Bedehaza a fost găsit în interiorul așezării, în poziție chir-cită, lipsit fiind de orice inventar funerar⁷⁸. Conform analizei antropologice, scheletul a aparținut unei femei de talie mică (1,42 m), în etate de circa 55—60 ani. Scheletul n-a prezentat urme paleopatologice. După cît s-a putut deduce din rămășițele craniului neural, era de tip dolico-metrio-hypsicefal (lung și înalt)⁷⁹.

Mormintul de la Cipău a fost găsit de asemenea în interiorul așezării, tot în poziție chir-cită. Ocrul lipsește. Inventarul mormintului cuprindea pe lîngă fragmente de vase caracteristice culturii Criș (fig. 8/9—11), fragmente aparținînd culturii ceramicii liniare cu „capete de note muzicale“ (fig. 8/1—8). Faptul că mormintul n-a apărut în săpături sistematice, ci a fost scos în urma unor lucrări edilitare de către muncitori, ne impune rezerve în privința încadrării lui. Ne gîndim la posibilitatea că mormintul ar putea aparține culturii ceramicii liniare, iar fragmentele Criș catalogate ca „inventar“ al său să provină din solul așezării Criș, în care mormintul a fost adîncit într-o epocă ulterioară. Pe de altă parte, putem presupune că mormintul aparține culturii Criș și a fost lipsit de inventar, conform uzanțelor rituale ale acestei culturi. În cazul acesta mormintul e adîncit într-o așezare cu ceramică Criș și liniară, urmînd să se lămurească raportul celor două culturi între ele și față de mormînt.

Data fiind puțînatatea mormintelor, nu ne putem pronunța asupra orientării. Aceasta este însă — pe baza analogiilor din Ungaria — labilă. Majoritatea mormintelor au acolo orientarea V-E, privind spre E (ca la Bedehaza). Se cunoșteau pînă la apariția lucrării Idei Kutzián 41 morminte aparținînd acestei culturi, caracterizate toate prin poziția ghemuită, deasa folosire a ocrului și lipsa constantă a inventarului funerar⁸⁰. De altfel, aceste elemente sînt caracteristice și pentru culturile suddunărene aparținînd aceleiași faze timpurii a neoliticului ca și cultura Criș.

Unelte de producție

Numărul cu totul redus al uneltelor de producție apărute pînă acum în mediul culturii Criș din Transilvania nu ne permite a trage concluzii prea categorice privitoare la modul de producție din acea epocă. În această privință sîntem siliți a recurge și la analogiile oferite de materialul similar descoperit în altă parte, în cadrul culturii Criș. După cunoștințele noastre, au apărut pînă în prezent în mediu sigur Criș următoarele categorii de unelte:

Unelte de piatră

Lame și așchii de silex s-au găsit la Bedehaza (fig. 1/1), Leț-Varheghi și Morești⁸¹. Tot la Morești a apărut și un topor calapod de tip flombornian (fig. 7/21), formă frecvent atestată și în așezările culturii Criș din Ungaria⁸².

⁷⁸ *Materiale*, II, 1956, p. 18, fig. 8.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 32—39.

⁸⁰ Cf. Kutzián, *op. cit.*, p. 93—97.

⁸¹ Multe lame, răzuitoare etc., de silex, au apărut și în așezările culturii Criș din Moldova (vezi SCIV, II, I, 1951, p. 55—59), precum și piese de obsidiană, procurată pe calea schimburilor intertribale.

⁸² Cf. Kutzián, *op. cit.*, p. 85—86, pl. VIII/11. În Moldova apare și toporul plat trapezoidal, nu apare însă nicăieri toporul perforat.

O altă categorie de unelte de piatră, relativ frecventă în așezările transilvănene ale acestei epoci, o constituie pietrele de frecat și zdrobit grăunțele (rișnițe primitive). Ele au apărut la Bedehaza (fig. 9/18), Morești și Cipău (fig. 2/15—18).

Unelte de os

Apar mai ales sule, străpungătoare, spatule, la Bedehaza (fig. 9/17), Let și Turdaș⁸³.

Unelte de lut

În această categorie pot fi trecute unele greutateți de plasă de la Turdaș⁸⁴.

CERAMICA

Aspectul tehnologic

În cadrul ceramicii culturii Criș se pot deosebi cele două mari categorii, comune, de altfel, aproape tuturor culturilor neolitice: ceramica primitivă și specia mai fină.

Ceramica primitivă

Pasta vaselor e grosolană, pereții sînt groși, uneori de mai mulți cm (fig. 1/18,20; fig. 2/14; fig. 3/16,18; fig. 6/9,12 etc.). Majoritatea vaselor din această categorie au pasta slăbită cu pleavă sau păioase tocate. Nu rareori în pereții vaselor sau în spărtură se văd impresiuni de boabe de cereale sau, cîteodată, chiar boabe carbonizate. Uneori pereții vaselor au fost acoperiți cu un strat mai gros sau mai subțire de slip de diferite culori (variind de la negru pînă la gălbui-cărămiziu), care s-a păstrat însă numai pe alocuri, descojindu-se în cea mai mare parte. Arderea acestei categorii ceramice e slabă și insuficientă, astfel că în spărtură majoritatea fragmentelor au culoare neagră, mărginită spre interior și exterior de straturi superficiale felurit colorate (gălbui, roz, violaceu). Unele vase au fost mai mult coapte doar decît arse, la o temperatură adeseori sub 250°. Datorită acestui fapt, unele vase n-au rezistat umidității și acizilor solului, topindu-se aproape în întregime. Din punct de vedere numeric, specia grosolană e predominantă în inventarul ceramic al așezărilor. Doar la Let-Varheghi specia ceramicii fine e mai frecventă.

Ceramica fină

Această categorie ceramică se deosebește de precedenta nu numai prin forme cît, mai ales, prin tehnica de lucru. Majoritatea vaselor sînt lustruite pe întreaga lor suprafață, primind un luciu palid. Culoarea variază. Arderea e mai bună, pereții sînt mai subțiri, adeseori rezonanți. Cantitatea de pleavă amestecată în pastă e mai mică ori lipsește cu totul. Slipul apare mai rar ca la specia precedentă, fiind înlocuit prin lustruire. În caz că e folosit, e mai aderent, păstrîndu-se în bună parte. Motivistica ornamentală e în general mai săracă decît la categoria ceramicii grosolane⁸⁵.

O categorie aparte, care însă prin aspectul tehnologic trebuie încadrată speciei ceramicii fine, o formează ceramica pictată.

⁸³ Pentru Turdaș, vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135 și *T. Zs. -gy.*, pl. LXVI/3—24, pl. LXVII/1—14, 17—22; Kutzián, *op. cit.*, p. 86—88.

⁸⁴ Vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135; *T. Zs. -gy.*, pl. CXXVII/5—7; CXXIX/5; Kutzián, *op. cit.*, p. 82—83.

⁸⁵ Kutzián, *op. cit.*, p. 52; *SCIV*, II, I, 1951, p. 55—59; *SCIV*, III, 1962, p. 29; *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 296; *Materiale*, II, 1956, p. 16—18.

Forme⁸⁶

Vase de provizii

E unul din tipurile cele mai caracteristice pentru cultura Criș. Sînt vase de mare capacitate, lucrate în tehnica speciei grosolane. Forma e îndeobște globulară, de sferă turtită, uneori apropiindu-se de forma aproximativ cilindrică⁸⁷. Fundul e de mic diametru, prezentînd la majoritatea exemplarelor o profilatură caracteristică. Gîtul e cilindric, mai înalt sau mai scund, gura vasului destul de larg deschisă. Acest tip de vase apare în mai toate așezările culturii Criș din Transilvania: la Bedehaza (fig. 9/1—6, 11, 15—16 și fig. 1/17—22), la Cipău (fig. 2/3, 5—6, 8, 11, 14; fig. 3/3, 5, 7—9), Beșeneu (fig. 3/12, 14), Cioclovina (fig. 3/11, 15, 17), Leț (fig. 6/2—3, 5—7, 9—12; fig. 5/4; fig. 4/10, 14), Morești (fig. 7/2, 6, 9—11, 17—18), Someșul Rece (fig. 4/11, 13), Tărtăria (fig. 3/13, 16, 18) etc. E posibil ca tot acestui tip să-i aparțină și alte fragmente, din pîntecel vaselor, dar atribuirea lor e nesigură⁸⁸.

Vase în formă de „putină“

Acestei categorii îi aparține un singur vas provenit de la Nandru-Vale, considerat de Kutzián ca aparținînd culturii Criș⁸⁹. Vasul se află în MuzIstCluj. E fragmentar și are patru torți pentru apucat⁹⁰. Notăm că vaselor de provizii sau celor în formă de putină le pot aparține și unele cioburi mai grosolane, prevăzute cu torți late în formă de bandă, a căror stare fragmentară nu ne permite însă să reconstituim forma inițială a vasului (fig. 2/13; fig. 3/4, 12; fig. 4/14; fig. 6/11; fig. 7/4, 23)⁹¹.

Cești — Străchini

Aparțin categoriei ceramicii fine, bine arse, cu pereții mai subțiri și suprafața lustruită. Unele au fundul aproximativ rotunjit, la altele se observă începutul formării unei tălpi sau chiar a unui picior. Forma lor variază: aproape globulare, în formă de calotă sferică, bitronconice etc. O deosebire categorică între cești și străchini — dată fiind și starea fragmentară a materialului — nu se poate face. Ele apar la Bedehaza (fig. 1/2, 4—5, 10—15), Cipău (fig. 3/1, 10), Leț (fig. 4/2, 9; fig. 6/8), Morești (fig. 7/5, 19—20)⁹².

Cupe

Partea superioară a vasului e în formă de ceașcă-strachină, mai mult sau mai puțin deschisă, prevăzută cu un picior mai scund sau mai înalt. Exemplare frumoase, întregi sau întregibile, s-au găsit în săpăturile din 1955 de la Leț (vezi și fig. 4/4)⁹³. De multe ori, cînd dimensiunile „cupei“ sînt mai mari, această formă cu picior e greu separabilă de categoria următoare, a „vaselor cu picior“.

⁸⁶ În descrierea tipurilor de vase ne conducem în bună parte după lucrarea Idei Kutzián. Materialul care ne stă la dispoziție nu prezintă variante necatalogate de Kutzián.

⁸⁷ În materialul ilustrativ prezentat de noi nu se găsește nici un exemplar întreg. Piese reconstituibile au apărut în săpăturile de la Leț din 1955.

⁸⁸ Vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 46—50; pl. IV/1—2; XIV/1; XVIII/5; XX/1—4; XXI/1—5; XXII/1—4; XXIII/1—5; XXIV/1—5.

⁸⁹ Kutzián, *op. cit.*, p. 134; *T. Zs. -gy.*, pl. CXLVIII/1.

⁹⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 50—51; pl. I/1, 11; XI/1; XIII/15; XXV/2, 3, 6; XLIX/1; L/5; LVII/1.

⁹¹ Kutzián, *op. cit.*, pl. V/3; X/4; XV/13; XLII/4; LIII/8; LIX/2.

⁹² Cf. Kutzián, p. 53—58, 60—62; pl. XXVI/4—16; XXVII/1—9; XXVIII/1—12; XXXII/1—4, 6, 8; XXXIII/1—5.

⁹³ Kutzián, *op. cit.*, p. 59—60; pl. XXX/3—10; XXXI/1—4; LX/1—2; XIII/1.

Vase cu picior

Piciorul e uneori abia schițat, scund. Alteori e înalt, zvelt. Se întâlnesc exemplare cu piciorul cilindric, plin sau gol, cu picior tri—, tetra— sau chiar polilobat. De obicei s-a păstrat doar piciorul, fiind partea mai masivă a vasului. Evoluția tipului vasului cu picior n-a putut fi urmărită până în prezent cronologic, ci doar tipologic⁹⁴. În Transilvania apar cel mai frecvent la Leț (fig. 4/1, 3, 5—8, 12), dar și la Cipău (fig. 2/2, 4; fig. 3/8)⁹⁵.

Opaite

De la Turdaș se cunosc două exemplare ale acestei categorii de produse ceramice⁹⁶, considerate de Kutzián ca aparținând culturii Criș.

Motivele ornamentale

Ornamente plastice

În această categorie grupăm torțile (care au, de altfel, și un scop practic), briurile plastice (simple și alveolare), butonii proeminenți-apucători, vîrcile trase în pasta încă moale a vaselor și fragmentele ornamentate în tehnica „barbotinei”⁹⁷.

Torțile

Sînt un element ornamental comun atît speciei ceramicii grosolane, cît și speciei ceramicii fine. Cele mai frecvente sînt torțile în formă de bandă lată, perforate orizontal sau vertical, dar apar și torți cu secțiunea ovală și rotundă, precum și torți cu o arcuire caracteristică în formă de șa. Primele apar la Morești (fig. 7/4, 23), Leț (fig. 4/14), Beșeneu (fig. 3/12), Cioclovina (fig. 3/17), Cipău (pe un vas miniatură, fig. 2/1) etc.⁹⁸. Torțile cu secțiunea rotundă sau ovală apar la Cipău (fig. 2/9, 12—13) și Leț (fig. 6/9, 11)⁹⁹. Torțile arcuite în chip de șa apar la Cipău (fig. 3/4)¹⁰⁰.

Briurile plastice

Se găsesc numai pe ceramica grosolană, ornînd mai ales vasele de provizii. Briurile plastice simple apar la Leț (fig. 4/10)¹⁰¹. Briuri alveolare organice apar la Bedehaza (fig. 9/11 și fig. 1/7), Morești (fig. 7/7, 15), Cipău (fig. 3/6; fig. 2/10)¹⁰². Briurile alveolare aplicate sînt împodobite prin gropițe făcute cu vîrfurile degetelor sau, cîteodată, îmbucătățite chiar în prizele triunghiulare sau trapezoidale. Se întâlnesc la Bedehaza (fig. 1/21), Cipău (fig. 2/5) și Leț (fig. 6/2, 12)¹⁰³. Briurile plastice sînt dispuse variat pe corpul vaselor, de cele mai multe ori pe pîntece, în toate direcțiile, dar nu sînt rare nici cazurile cînd se găsesc aproape de buză sau fund.

Proeminențele plastice

Apar sub formă de butoni rotunzi stînd singuri sau grupați, butoni mici perforați, butoni plați și cu mijlocul uneori adîncit, proeminențe plastice alungite,

⁹⁴ Kutzián, *op. cit.*, p. 62.

⁹⁵ Kutzián, *op. cit.*, p. 62—64; XXXIII/6—11; XXXIV/1—13.

⁹⁶ Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135; T. Zs. -gy., pl. XCVII/19; CXIX/17. Cf. și Kutzián, *op. cit.*, p. 65—68; pl. XXXIV/14, 16; XXXV/1—11; XXXVI/1—12.

⁹⁷ Kutzián, *op. cit.*, p. 69—71.

⁹⁸ Analogii la Kutzián, *op. cit.*, pl. XXVI/16, XXX/2; XLII/4; LIII/1, 6, 8; X/4—5.

⁹⁹ Cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. V/3; XV/13; XVIII/2; XXV/2; XXVI/1; X/6.

¹⁰⁰ Analogii la Vinča, vezi Kutzián, *op. cit.*, pl. LVIII—LIX.

¹⁰¹ Vezi Kutzián, *op. cit.*, pl. VII/1, 13; XXXVII/9.

¹⁰² Analogii la Kutzián, *op. cit.*, pl. X/12, 15; XII/1; XIII/9; XIX/8; XXXVIII/14 etc.

¹⁰³ Cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. IV/1—2; X/11, 13; XI/11; XV/12, 16; XXI/5; XXIV/3.

grupate de obicei câte două etc. Se întâlnesc atît pe ceramica grosolană, cît și pe cea fină. Apar la Bedehaza, Cipău (fig. 3/10; fig. 2/11, 13), Leț (fig. 5/1, 10; fig. 6/3, 8; fig. 4/2), Morești (fig. 7/2, 6, 9, 13, 16) și Someșul Rece (fig. 4/11, 13)¹⁰⁴.

Viricile

Sînt realizate prin tragerea cu degetele, în toate sensurile, în pasta încă moale a vaselor. Apar numai pe categoria ceramicii grosolane, în special pe vasele de provizii, asociate cîteodată cu briurile și proeminențele plastice. Se găsesc la Bedehaza (fig. 9/3—6, 16; fig. 1/3, 9, 17, 19, 21), Cipău (fig. 2/8), Leț, Morești¹⁰⁵.

„Barbotina“

Apare cel mai adesea la Leț (fig. 6/10)¹⁰⁶.

Ornamente adîncite

Alveolele

E ornamentul cel mai răspîdit și cel mai caracteristic pentru cultura Criș. Se prezintă sub formă de gropițe mai mult sau mai puțin alungite, realizate prin „ciupirea“ cu unghia în pasta încă moale a vasului. Lutul scos din scobitura alveolei a rămas adeseori pe marginea gropițelor. Alveolele se dispun uneori neregulat pe pereții vasului, sub forma unui ornament ce umple întreaga suprafață. De cele mai multe ori însă formează șiruri mai mult sau mai puțin regulate, orizontale sau, cel mai adesea, verticale. Șirurile verticale formate tot din câte două alveole dispuse oblic una față de cealaltă formează ornamentul „în spic“, asemănător cu impresiunea pe care ar lăsa-o în pasta moale spicul cerealelor. Ornamentul alveolar se întâlnește în majoritatea cazurilor pe specia de ceramică grosolană. Uneori alveolele iau o formă aproximativ rombică, patrată etc., fiind mai distanțate. Sub forma ornamentului neregulat dispus, ce umple suprafața vasului, alveolele apar la Bedehaza (fig. 9/1—2; fig. 1/22), Cașolț, Cioclovina (fig. 3/11), Leț, Morești (fig. 7/14) și Tărtăria (fig. 3/13). Șiruri de alveole orizontale și verticale se întâlnesc la Bedehaza, Cașolț, Cioclovina (fig. 3/15), Cipău (fig. 2/7), Leț (fig. 6/3—4) și Morești (fig. 7/12). Motivul „spicului“ apare la Morești (fig. 7/22), Leț (fig. 6/5—7). Alveole mari, patrate și distanțate, au apărut la Cipău (fig. 3/2), iar alveole alungite și puțin adîncite la Leț (fig. 6/2)¹⁰⁷.

Alveole semilunare

Sînt făcute tot cu unghia, în pasta încă moale a vaselor, doar că forma lor diferă de a alveolelor precedente. Acest ornament apare mai rar. În materialul ce ne-a stat la dispoziție l-am întîlnit doar odată, la Leț (fig. 6/1)¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Analogii la Kutzián, *op. cit.*, pl. III/2, 7; IV/2; V/12—13; VI/16; VII/3; XIII/10—11; XV/3, 14; XIX/4; XX/4; XXIX/6; XXX/1; XXXVIII/1, 10—12; XLIX/6; LVI/2,4; LVIII/1.

¹⁰⁵ Cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. X/8; XV/9; XVIII/1a-lb; XXV/1; LIII/3, 5, 8; LIV/3; LV/5; LVI/2, 4; LX/3.

¹⁰⁶ Vezi și Kutzián, *op. cit.*, pl. X/2; XII/4; XV/10; XVI/14; XX/1a-lb; XXXVII/7; XLII/2; XLIX/5; LI/18; LXXIV/16.

¹⁰⁷ Analogiile ornamentului alveolar sînt nenumărate. E ornamentul cel mai frecvent în așezările culturii Criș din Moldova, Ungaria (cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. I/1; III/1, 3, 9; IV/5; VI/9—10, 13; VII/10; X/20; XII/5—7; XIII/12, 14; XIV/1, 14—20; XV/4, 8; XVI/9; XVII/15—16, 20; XVIII/5, 7—8, 15—16; XX/3; XXI/3—5; XXII/1; XXIII/2—5; XXIV/3—4; XXVI/1; XXVIII/7, 10; XXIX/4, 6, 8; XXXI/5, 7; XXXII/1, 3, 5, 7; XXXIX/6—7, 10, 13—20; XL/1; XLI/1, 9), la Starčevo (cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. LIII/1, 7; LIV/1; LV/1, 3), Larissa (*ibidem*, pl. LXVIII/6, 8), Molfetta (Italia) (*ibidem*, pl. LXXIII/1—15) etc.

¹⁰⁸ Analogii la Kutzián, *op. cit.*, pl. XVII/19; XIX/2; XXXIX/1—9; LXVIII/10—11; LXXIV/4—5.

Alveolarea buzelor și fundurilor

Apare la Cipău (fig. 2/2, 12), Cioclovina (fig. 3/11, 15), Leț (fig. 6/5, 9) și Morești (fig. 7/1, 3, 11, 18)¹⁰⁹.

Incizii liniare

Liniile incizate formează un element ornamental mai rar în cadrul culturii Criș. Se întâlnesc atât pe ceramica grosolană, cât și pe cea fină. De cele mai multe ori liniile sînt frînte unghiular sau se întretaie, formînd un motiv în „plasă”. Apar la Leț (fig. 5/1—2, 4), Morești (fig. 7/17)¹¹⁰, Bedehaza (fig. 1/6; fig. 9/12)¹¹¹.

Ornamente lustruite

Liniile lustruite apar rar în motivistica ornamentală a culturii Criș, numai pe ceramica fină. Ele repetă formele liniilor incizate. Din cuprinsul materialului ce ne-a stat la dispoziție cunoaștem doar trei fragmente ornate în această tehnică, provenind de la Leț (fig. 5/3, 5—6).

Pictura

Apare, în Transilvania, numai pe specia ceramicii fine. Un fapt ce reține atenția e că numărul fragmentelor pictate e mult superior celor cunoscute din cadrul aceleiași culturi, din Ungaria¹¹². Acolo, majoritatea vaselor sînt pictate monocrom, în roșu¹¹³, culoare ce apare cel mai frecvent și pe ceramica Criș transilvăneană (la Bedehaza, fig. 1/10, 15, dar mai ales la Leț, fig. 4/1, 3, 5—8)¹¹⁴. Caracteristic pentru Transilvania e însă numărul mare de fragmente ceramice aparținînd culturii Criș, pictate în tehnica bicromiei. Motivele pictate repetă în bună parte repertoriul liniilor incizate și al derivatelor acestora, transpuse într-o altă tehnică ornamentală. Deosebit de frecvente sînt liniile frînte unghiular, în zig-zag, întretaite etc. Mai rar apar motive mai complicate, ca triunghiul mare ce cuprinde triunghiuri sau romburi mai mici hașurate etc. (fig. 5/14). Pictura bicromă se dispune de obicei pe pîntecele și sub buza vaselor, dar nu rare sînt cazurile de pictare a picioarelor masive (la Leț). Culoarele folosite sînt negru pe brun-roșcat (Bedehaza, fig. 1/13—14, 16; Leț, fig. 5/9, 11), alb pe brun-roșcat (Leț, fig. 5/7—8, 10, 12, 14—17)¹¹⁵. Tricromia apare rar: alb și negru pe brun-roșcat ori roșu (Leț, fig. 5/13). În general, motivistica picturii ceramicii Criș transilvănene prezintă puține afinități cu regiunea suddunăreană, tesaliană și grecească¹¹⁶.

Plastica

În săpăturile de la Leț din 1955 a apărut un idol în formă de „ghioagă”, caracteristic pentru cultura Criș¹¹⁷. De la Turdaș, Kutzián consideră că aparținînd culturii Criș patru idoli¹¹⁸.

¹⁰⁹ Cf. Kutzián, *op. cit.*, cu analogii din Ungaria (pl. IX/18) și Molfetta (pl. LXXIII/4, 8; LXXIV/10, 15) etc.

¹¹⁰ O bună analogie de la Matera (Apulia), Kutzián, *op. cit.*, pl. LXXIV/18.

¹¹¹ Vezi și Kutzián, *op. cit.*, pl. II/6; XIV/2, 13; XV/6; XVI/11, 13; XIX/3; XXX/10; XL/11—12, 15—17; XLIX/4.

¹¹² Pentru Ungaria, vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 74—75.

¹¹³ Vezi Kutzián, *op. cit.*, pl. XXXI/4; XXIX/3; XXXVI/5; XXXIX/18—19.

¹¹⁴ Numărul mare de fragmente pictate provenite de la Leț se datorează și faptului că acolo ceramica găsindu-se în gropi cu cenușă, pictura s-a păstrat mai bine.

¹¹⁵ Aceleași culori se întînesc și în ceramica Criș din Moldova, cf. SCIV, II, I, 1951, p. 55—59.

¹¹⁶ Unele analogii la Tsangli (Kutzián, *op. cit.*, pl. LXIX/1), Larissa (*ibidem*/4), Sesklo (*ibidem*/6) și Rachmani (*ibidem*/7).

¹¹⁷ În Muz. Sf. Gheorghe.

¹¹⁸ Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135; cf. și T. Zs. -gy., pl. CXXXVII/7; CXXXVIII/5; Kutzián, *op. cit.*, pl. LII/8, 6.

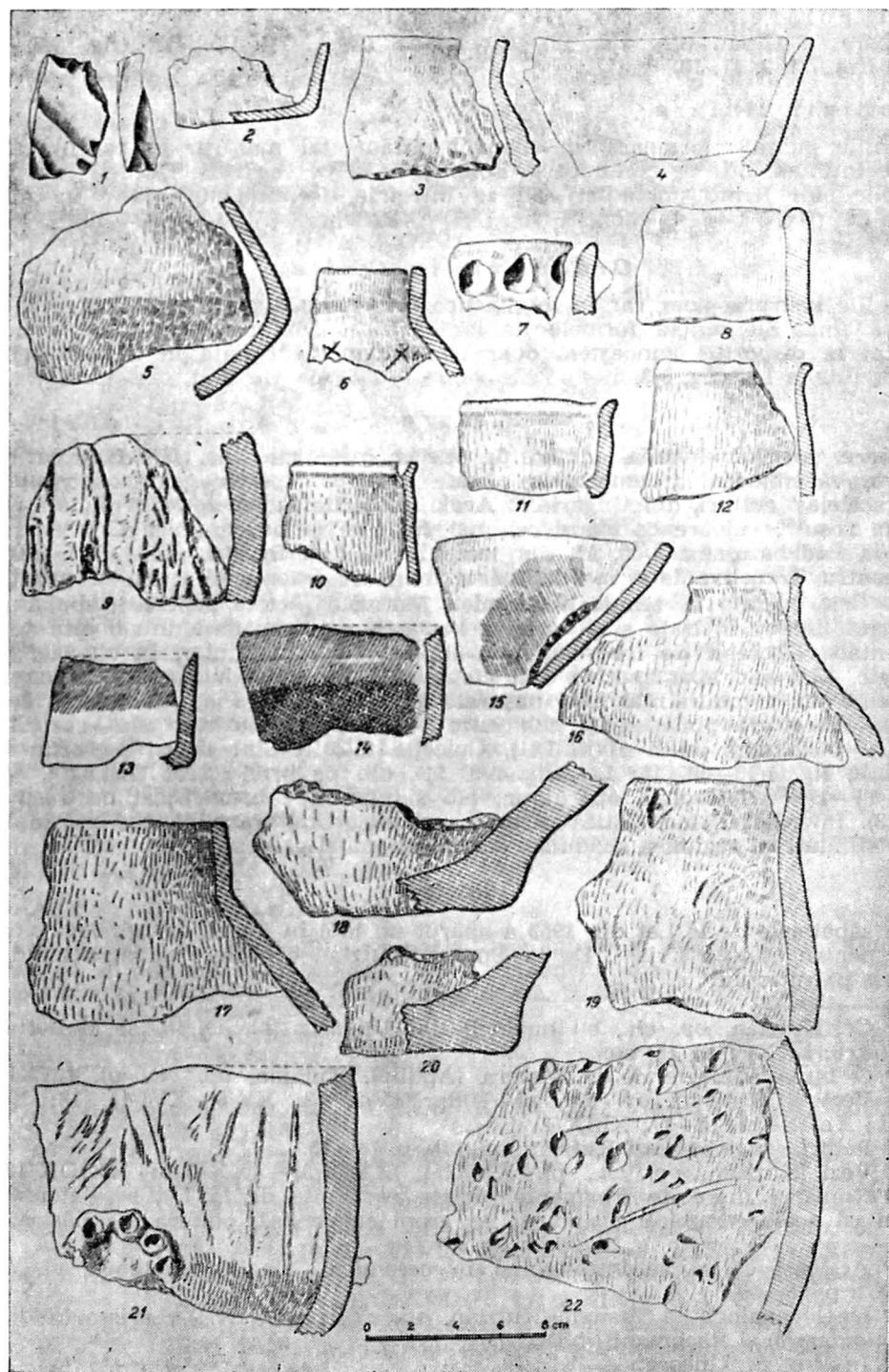

Fig. 1. Material Criș de la Bedehaza.

Fig. 2. Material Criș de la Cipău.

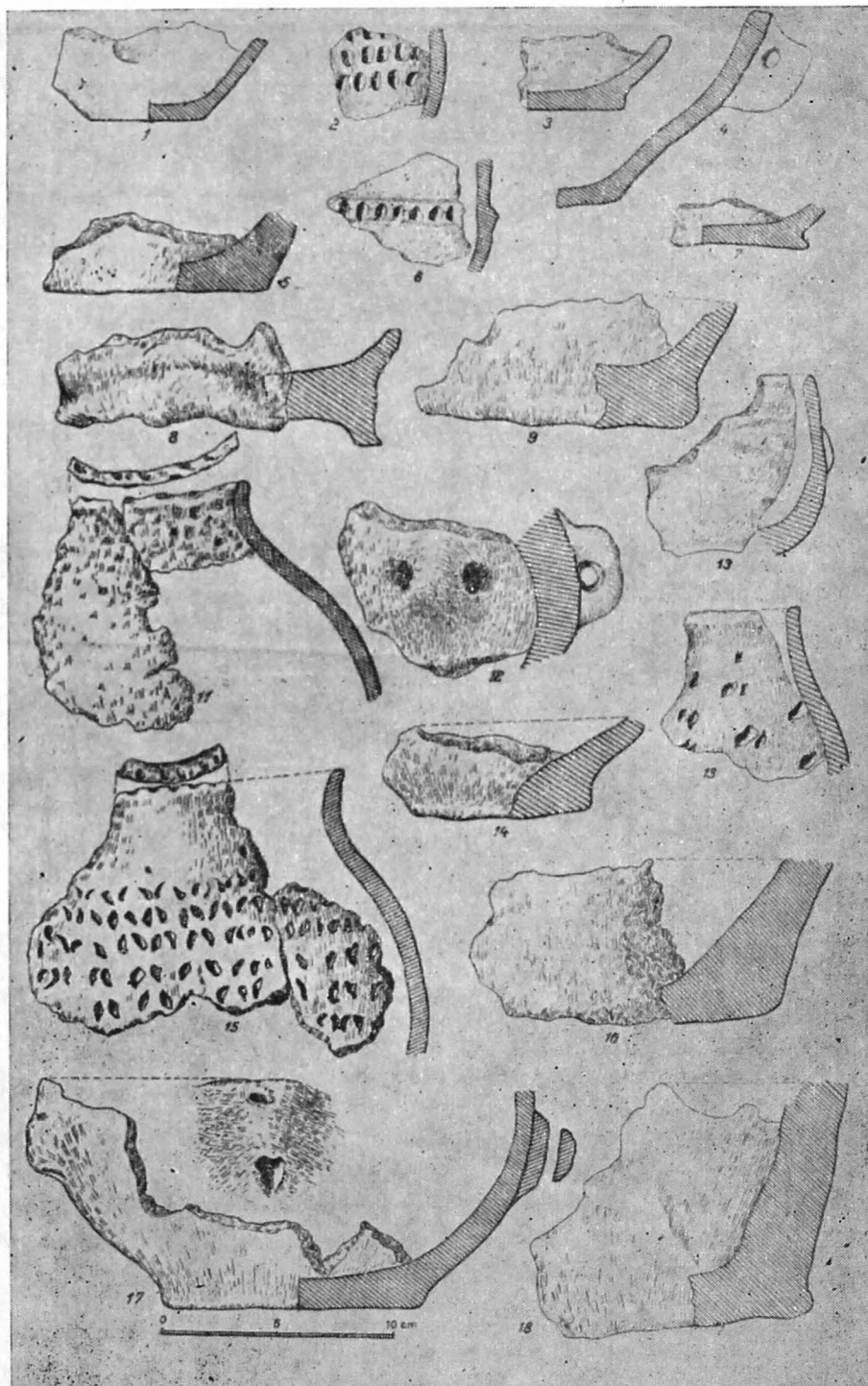

Fig. 3. Ceramică Criș de la Cipău (1–10), Beșeneu (12, 14), Cioclovina (11, 15, 17) și Tărtăria (13, 16, 18).

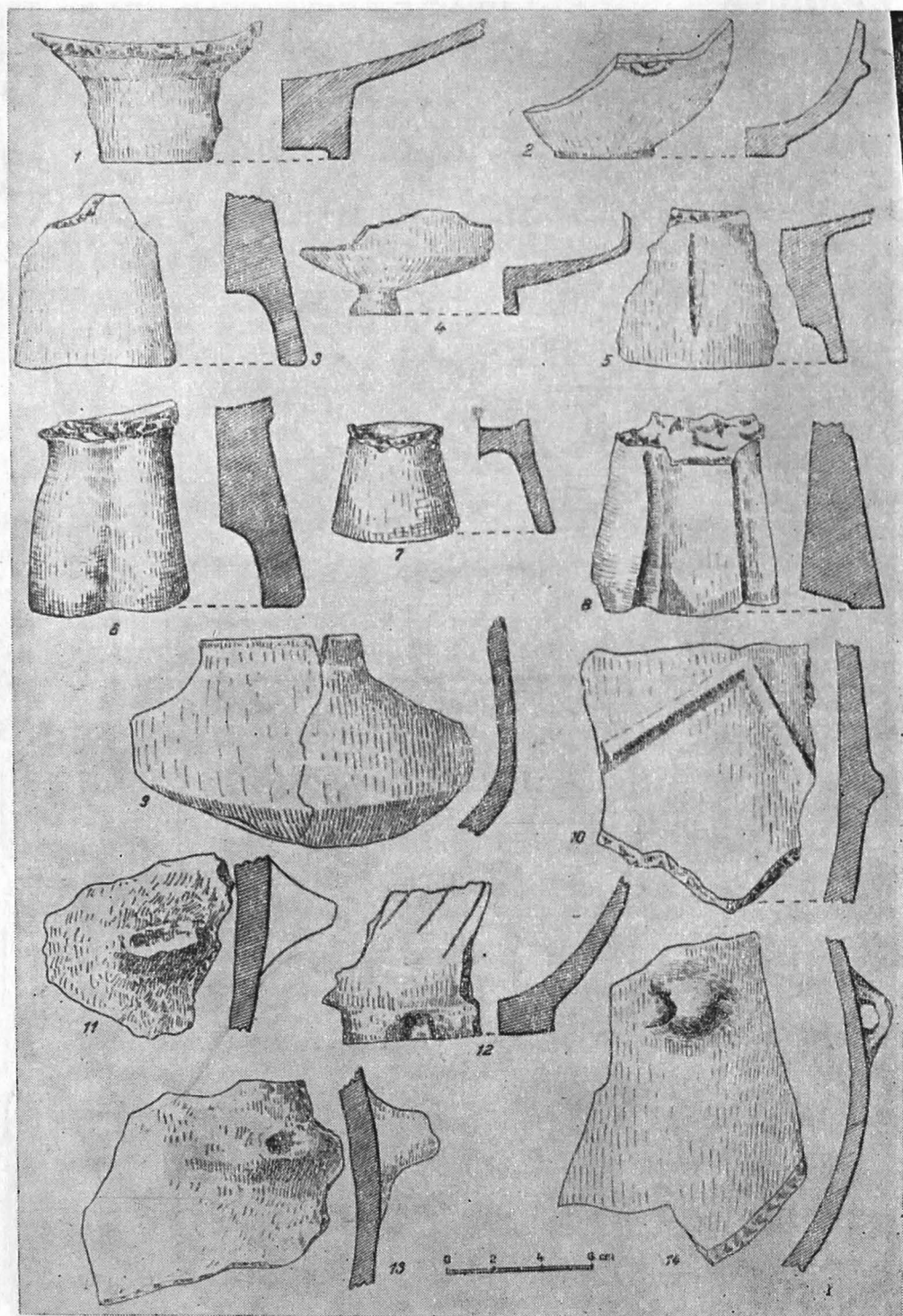

Fig. 4. Ceramică Criș de la Letz—Varheghi (1—10, 12, 14) și Someșul Rece (11,13.)

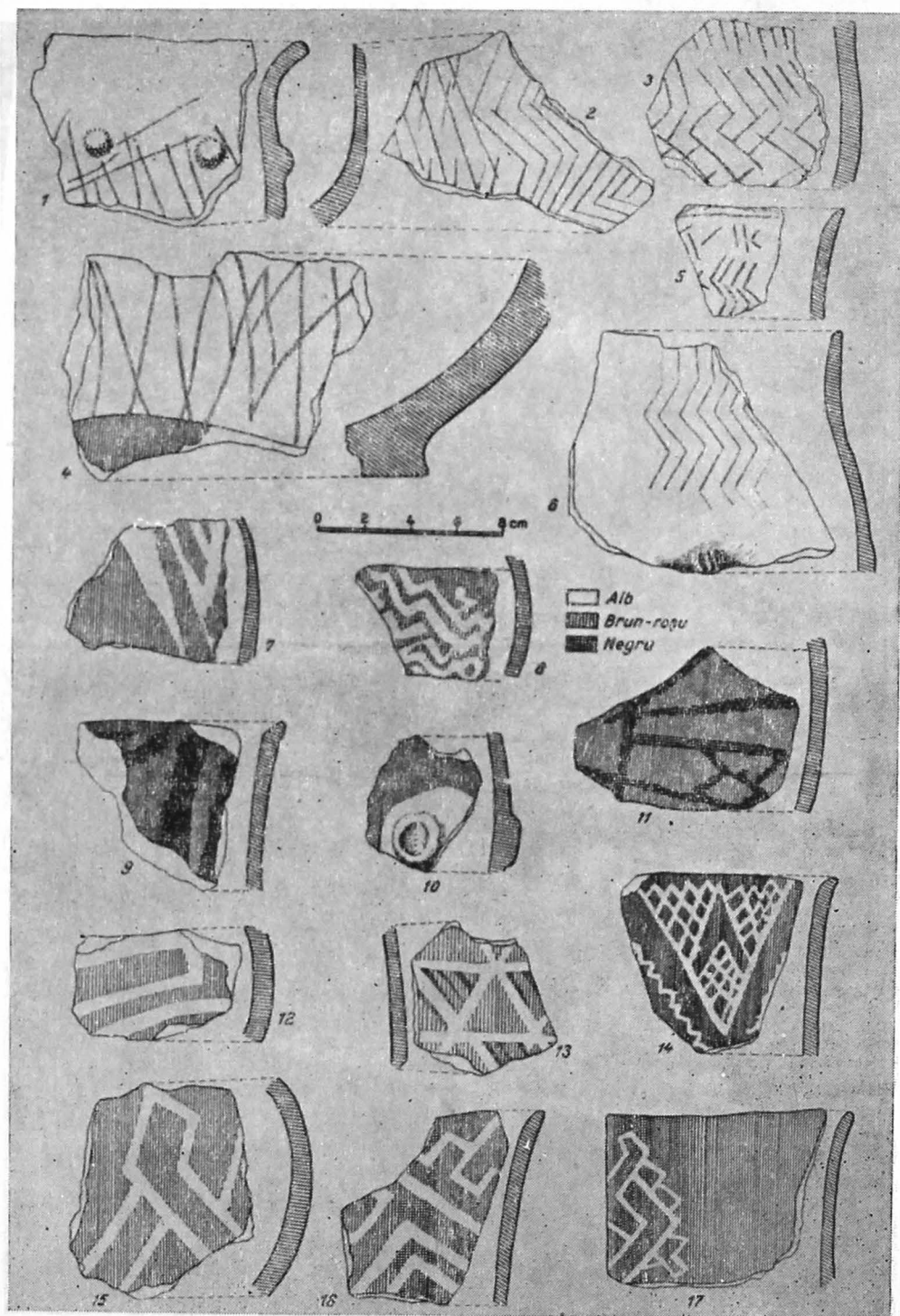

Fig. 5. Let-Varheghi. Ceramică Criș cu motive lustruite (1-6) și pictate (7-17).

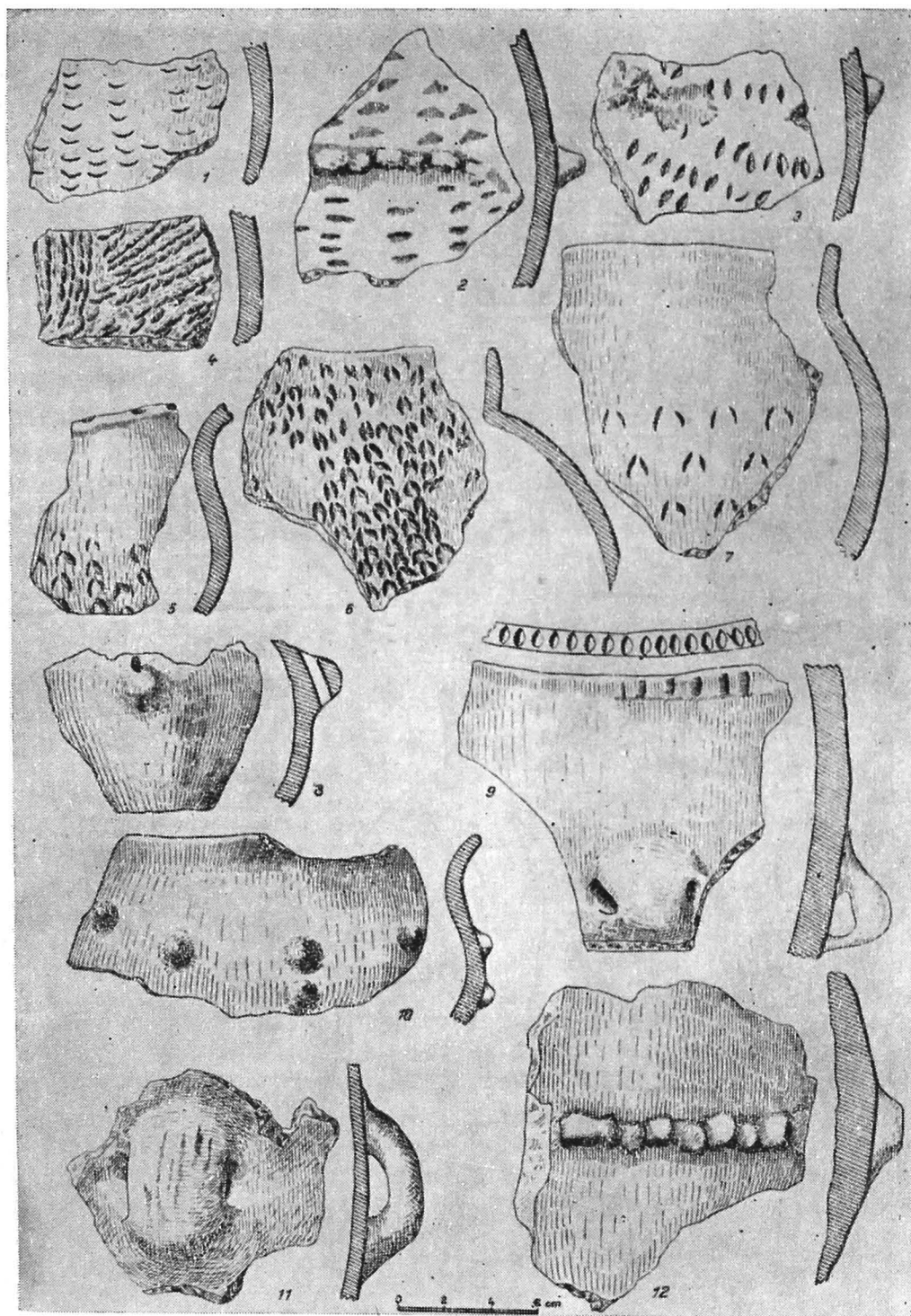

Fig. 6. Let—Varheghi. Ceramică Criș.

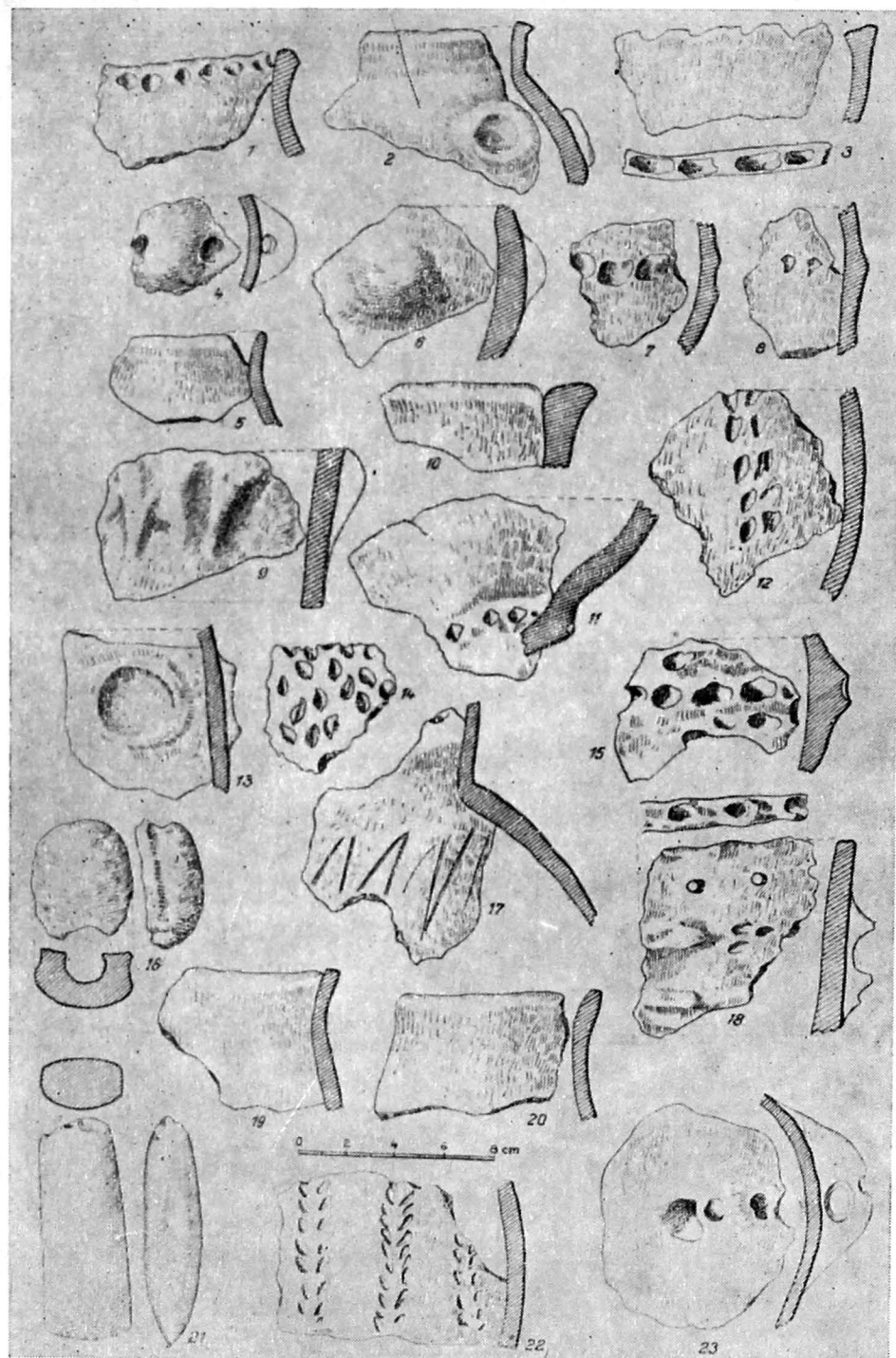

Fig. 7. Material Criș de la Morești.

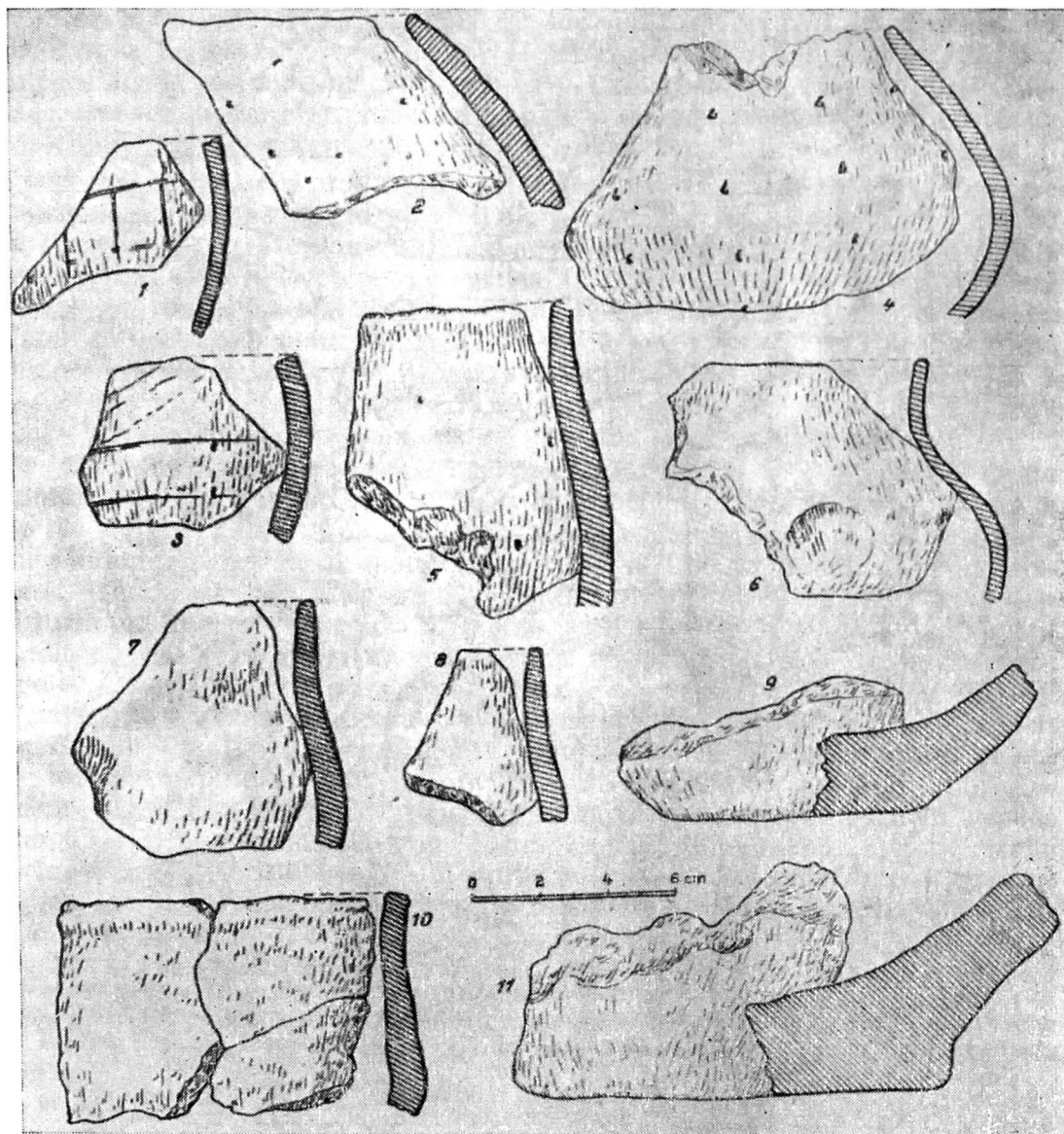

Fig. 8. Inventarul mormintului de la Cipău.

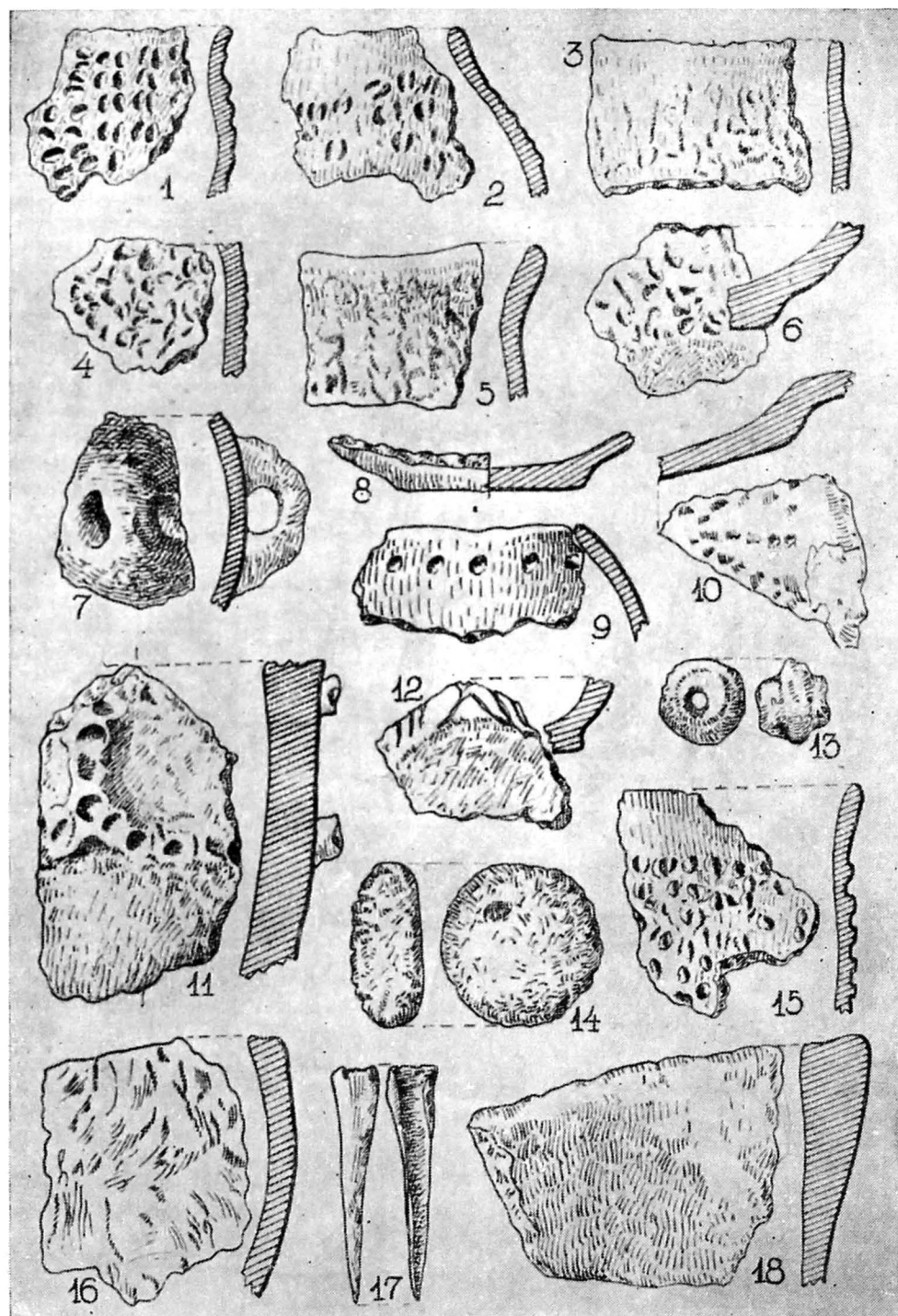

Fig. 9. Material Criș de la Bedehaza.

LEGĂTURILE CULTURII CRIȘ CU ALTE CULTURI NEOLITICE

Cultura Turdaș

Săpăturile din 1942—43 de la Tărtăria¹¹⁹ au dus la descoperirea ceramicii caracteristice culturii Criș la fundul stratului culturii Turdaș, la 3,90 m adâncime, soluționându-se astfel problema raportului stratigrafic al celor două culturi neolitice pe teritoriul Transilvaniei. La Tărtăria se observă o interesantă perpetuare a unor motive ornamentale specifice culturii Criș, pe forme de vase și într-o pastă caracteristică culturii Turdaș: alveolarea buzelor, motivul „ciupiturilor cu unghia“, picioarele de vas cilindrice, pictura cu roșu crud.

În privința așezării eponime, Kutzián selectează unele piese pe care le consideră ca aparținând culturii Criș ori fiind îndeaproape înrudite cu ea (vezi p. 16). Același lucru îl face și pentru așezarea de la Nandru Vale (vezi p. 16). Spre deosebire de Turdaș, la Nandru Vale, în stratul cel mai de jos, cultura Tisa I e bine reprezentată¹²⁰. M. Roska consideră Nandru Vale ca fiind anterior intrucîva Turdașului, cu toate că, în mare, conține resturile aceleiași culturi¹²¹. În stratul inferior de la Nandru Vale el a descoperit un fragment de vas de culoare brun-roșcată, pictat cu o dungă albă¹²², fragment ce nu e exclus să aparțină culturii Criș pictate.

Cu toate că, în special pe baza constatărilor de la Tărtăria, se poate admite o componentă Criș în formarea culturii Turdaș, problema nu e de loc simplă. În așezarea eponimă de la Turdaș în componența ceramicii nu predomină meandru caracteristic culturii Tisa, ci banda punctat-incizată. Din acest punct de vedere, Turdașul ar putea fi conceput ca o cultură cu foarte puternice influențe sudice, vinčiene¹²³. La Vinča sînt unele elemente ce nu-și au originea în regiunile sudice, mediteraneano-geice. Aceste elemente au fost preluate și dezvoltate în cadrul culturii Turdaș, care tocmai de aceea prezintă mai multe afinități cu Vinča, decît cu Crișul sau Tisa I. Semnificativ e faptul că la Vinča banda punctată — atît de răspîndită și în cultura Turdaș — apare *înaintea* primelor elemente sigur Tisa I. E încă un argument împotriva derivării culturii Turdaș din Tisa I¹²⁴, asemănările unor forme putînd fi explicate mai de grabă prin vecinătate. Stilul textil al culturii Tisa (liniile meandrice repetate) apare rar în cultura Turdaș, precum rar apare și banda punctată în regiu-

¹¹⁹ Pentru Tărtăria, vezi K. Horedt, *Săpături privitoare la epoca neolitică și eneolitică*, extras din *Apulum*, III, 1946—1948, p. 1—16.

¹²⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135; pentru Turdaș, vezi și lucrarea mai veche a lui M. Roska, *Stațiunea neolitică de la Turdaș*, în *Publ. Muz. Jud. Huned.*, 1927, p. 14—38.

¹²¹ *DolgSzeged*, XII, 1936, p. 28, 30.

¹²² *Arch. Ért.*, XLIX, 1936, p. 82—83.

¹²³ Vezi și Kutzián, *op. cit.*, p. 141—143; M. Roska, în *DolgSzeged*, XII, 1936, p. 38.

¹²⁴ Vezi F. Tompa, în *BerRGK*, 24/25, p. 42.

nile unde cultura Tisa e autohtonă¹²⁵. Rezultate interesante ar putea furniza urmărirea raporturilor reciproce dintre culturile Criș, Turdaș și Tisa în regiunile bănățene, unde cele trei culturi se întâlnesc. Aici ar fi spațiul unde s-ar putea lămuri și problema raportului culturii Banatului, atât față de cultura Criș, cit și față de cultura Turdaș, raport neelucidat pînă în prezent. Problema raportului Crișului cu Turdașul merită a fi urmărită și pe teritoriul Olteniei, avîndu-se în vedere și legăturile cu culturile Fiera-Cleanov și Verbicioara I (= Vinča A)¹²⁶, aceștia din urmă admițîndu-i-se chiar o ascendență Criș-Starčevo¹²⁷.

Cultura Petrești

În legătură cu problema raporturilor culturilor Criș și Turdaș se pune și aceea a genezei ceramicii pictate a culturii Petrești. Aceasta a fost considerată ca apărînd în nivelul superior al așezării de la Turdaș sau constituind așezări separate, în peșteri și pe terase, posterioare culturii Turdaș¹²⁸. Ea a fost sincronizată cronologic cu faza Dimini a neoliticului pictat tesalian¹²⁹, iar I. Nestor îi presupune o dezvoltare pe baze Turdaș vechi sau chiar Criș¹³⁰. Această ipoteză e întru totul confirmată de analiza materialului de la Tărtăria. Mai problematică e derivarea picturii ei direct din ceramica Criș pictată. E adevărat că unele fragmente cu pictură de linii negre pe fond brun-roșcat sau roșu amintesc întru totul Crișul pictat (pe forme de vase și într-o tehnică a lutului schimbate), dar motivul spiralei, atât de răspîndit în ceramica Petrești, nu l-am găsit în repertoriul materialului Criș pictat analizat de noi. Fapt cîștigat rămîne că se poate sesiza o dezvoltare organică a ceramicii pictate Petrești din cultura Turdaș, rămîinînd totuși deschisă problema originii picturii ei.

Cultura Tisa I

Rezultatele cercetărilor privind legăturile culturii Criș cu cultura Tisa I au fost sintetizate de I. Kutzián în monografia sa¹³¹. Kutzián observă că, deși purtătorii culturii Tisa I preferă aceleași locuri pentru

¹²⁵ P. Patay, în *Arch Ért*, 1942, p. 107; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 103 și *SCIV*, I, I, 1950, p. 153.

¹²⁶ Vezi D. Berciu și E. Comșa, în *Materiale*, II, 1956, p. 255 n. 2 și p. 466.

¹²⁷ D. Berciu, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 343.

¹²⁸ O hartă de răspîndire la Roska, *Erdély régészeti repertórium*, I, *Oskor*, Cluj, 1942, p. 325, unde însă au intrat și așezări ce aparțin culturii Tisa pictate.

¹²⁹ Pentru această problemă, vezi și recentul articol al lui M. V. Garašanin, *Zum Problem der Dimini-Wanderung*, în *AthenMitt*, 69/70, 1954/55, p. 1—11. Dintr-o lucrare mai veche, vezi I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 1933, p. 51 și H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, 1933, p. 25.

¹³⁰ *SCIV*, II, 2, 1951, p. 25.

¹³¹ Kutzián, *op. cit.*, p. 135—141.

așezările lor ca și cei ai culturii Criș, o suprapunere stratigrafică verticală nu s-a putut surprinde. Așezările celor două culturi, cu toată apropierea lor, sînt îndeobște separate, fapt ce indică diferențe cronologice. Așezările culturii Tisa I aflate la sud de limita nordică a culturii Criș prezintă un facies de coloratură locală, în care apar inciziile cu capete (influență a liniarului cu capete de note) și banda punctată (element vinčian, care la locul său de origine apare *înaintea* primelor vase despre care se poate afirma cu certitudine că sînt Tisa I). În privința picturii, cultura Tisa I are o motivistică ornamentală diferită, însă ca o influență a culturii Criș ar putea fi considerată pictura cu „roșu crud”. Idolii se răresc în cadrul culturii Tisa I, de asemenea dispar greutatea de năvod (sau țesut) în formă de „tomată”, caracteristice pentru cultura Criș. În ritul funerar apare, aproape cu regularitate, inventarul. Elementele Criș sesizabile în cultura Tisa I s-ar putea explica prin lunga dăinuire și continuitate de viață a Vinței, ca factor de legătură între cele două culturi. Dezvoltarea ulterioară a picturii în complexul Tisa-Turdaș prezintă analogii cu Dimini — și nu cu Presesklo și Sesklo, precum cultura Criș.

Recent, arheologul maghiar J. Csalog tratînd raporturile culturii Tisa cu culturile neolitice învecinate¹³², ajunge la interesante concluzii în privința legăturilor acestei culturi cu Crișul. Plecînd de la plastica antropomorfă, Csalog amintește figura umană cu cap triunghiular, lipită pe un fragment de vas, găsită la Szentes-Jaksoport. Aceste reprezentări apar la nivelul Vința B (după Holste) și în număr mai mare în culturile Tisa, Bükk, Turdaș¹³³. Conform teoriei lui Csalog, piesa de la Szentes-Jaksoport ar dovedi existența încă a culturii Criș în momentul cînd cultura Tisa I lua legătură cu Vința B. Csalog — de altfel — consideră cultura Tisa I ca de sine stătătoare, formată în regiunea centrală a „Cîmpiei maghiare” (Alföld), iar expansiunea ei spre sud o sincronizează cu ultima etapă a culturii Criș. Dispariția Crișului s-ar datora tocmai acestui eveniment. Oglindirea acestui fapt o vede Csalog și în raritatea obsidiane în culturile Criș și Vința A și în abundența ei în Vința B, transmisă fiind, probabil, prin intermediul purtătorilor culturii Tisa. Contactului culturii Tisa I cu Crișul i s-ar datora și influențele crișiene în mediul Bükk, influențe transmise mijlocit, prin cultura Tisa I (descoperirile de la Szakálhát). Concluzia finală la care ajunge Csalog e, că nu se poate deriva cultura Tisa din cultura Criș, față de ornamentele și formele căreia diferă esențial și apare *gata formată*, paralel cu faza finală, tardivă, a culturii Criș¹³⁴.

I. Nestor, ocupîndu-se de problemele culturii Criș în Moldova, admite inițial părerea lui F. Tompa și J. Banner, că cultura Tisa ar deriva

¹³² J. Csalog, în *FolArch*, VII, 1955, p. 25, 30, 34, 35.

¹³³ Pentru problema acestor figurine, vezi și M. Grbić, în *ArchJugosl*, I, 1954, p. 15—18 și J. Csalog, în *ArchÉrt*, 84, 1957, p. 207—211.

¹³⁴ Cf. și D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 103, 143—145; vezi și concluziile lui Vl. Milojević, în *Germania*, 28, 1944—1950, fasc. 1—2, p. 144; idem, *Körös-Starčevo-Vința*, în *Reinecke-Festschrift*, Mainz, 1950, p. 114; idem, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 80—91.

din cultura Criș¹³⁵, mai tirziu însă s-a pronunțat pentru independența celor două culturi¹³⁶.

În Transilvania căile de pătrundere ale purtătorilor culturii Tisa trebuie să fi fost aproximativ aceleași cu cele ale purtătorilor culturii Criș, situația prezentându-se, probabil, asemănătoare în mare parte cu cea din Ungaria¹³⁷. Problema răspîndirii culturii Tisa nu e încă elucidată, harta de difuziune a acestei culturi, dată de Roska, trebuind folosită cu extremă precauție, deoarece nu putem ști care sînt caracteristicile materialului încadrat sub această noțiune. Raportul stratigrafic precis va putea fi însă determinat numai în urma viitoarelor săpături.

Cultura Bükk

Problema raportului culturii Criș cu cultura Bükk privește, în primul rînd, materialul din Cîmpia Pannonică. O tratăm în legătură cu materialul Criș din Transilvania doar pentru motivul că cultura Bükk este atestată răzleț și în acest teritoriu, lipsind însă observații mai sigure.

Kutzián contestă legăturile culturii Criș cu cultura Bükk, deși unele forme de ornamentare ale primei se întîlnesc în cea de a doua (la Munkács-Kishegy și Szemere), dar autoarea le consideră elemente general-neolitice¹³⁸. Formele vaselor nu corespund. Kutzián împărtășea părerea lui F. Tompa și J. Banner, care considerau cultura Tisa ca o variantă degenerată a culturii Bükk. O serie de descoperiri ulterioare au infirmat această teză, punînd lucrurile într-o nouă lumină. Un mare rol l-a jucat stabilirea certă a faptului că culturile Tisa I și Bükk sînt de sine stătătoare, formate în arii diferite și suferind influențe reciproce¹³⁹. La Nagytétény, în inventarul aceluiasi mormînt, au apărut vase aparținînd culturilor Želiz, Bükk și Tisa¹⁴⁰, iar într-un sondaj la Ravaszlyuktető (comuna Korlát), în mediu net bükkian a apărut un vas legat de cultura Criș. Pe baza acestei ultime descoperiri, P. Patay presupune o întîlnire a celor două culturi și, în anumite zone, o contemporaneitate a lor¹⁴¹. O situație similară mormîntului de la Nagytétény s-a constatat la Bicske¹⁴², cu deosebirea că inventarul funerar, în afară de elementele culturilor Tisa, Bükk și Želiz, cuprindea un vas cu trei picioare, de clară tradiție Criș.

Recent, J. Csalog încearcă să arate că în descoperirile de la Szakálhát nu trebuie să vedem ceramică Bükk importată, nici imitații Bükk, ci cioburi ale *acelei* culturi Criș care la un moment dat, într-o

¹³⁵ SCIV, I, I, 1950, p. 210.

¹³⁶ SCIV, II, I, 1951, p. 58—59; SCIV, II, 2, 1951, p. 21 sqq.

¹³⁷ M. Roska, în *Arch Ért*, XLIX, 1936, p. 72, sqq., cu o hartă de răspîndire și o listă a așezărilor culturii Tisa, cunoscute în Transilvania pînă în 1936.

¹³⁸ Kutzián, *op. cit.*, p. 131—132.

¹³⁹ J. Csalog, în *FolArch*, III—IV, 1941, p. 11 sqq.; cf. și *FolArch*, III—IV, 1941, p. 288 și 290.

¹⁴⁰ S. Gallus iunior, în *Arch Ért*, XLIX, 1936, p. 85—86, fig. 45 și 46—48 b.

¹⁴¹ P. Patay, în *Arch Ért*, ser. III, vol. II, 1941, p. 1—2, pl. I/1.

¹⁴² F. Petres Éva, în *FolArch*, VI, 1954, p. 25.

fază tardivă, își făcuse simțită maniera de lucru și ornamentare în regiunea de răspîndire a culturii Bükk, însă indirect, prin mijlocirea culturii Tisa. Admite deci posibilitatea legăturilor mijlocite între cele două culturi: Criș și Bükk¹⁴³. Posibilitatea transiterii elementelor Criș tardive prin mijlocirea culturii Tisa I e asigurată prin contemporaneitatea (parțială ?) a Tisei cu Bükk I-II (Crna-Bara, Békásmegyer, Nagytétény), precum și de nederivarea culturii Tisa din Bükk¹⁴⁴.

În Transilvania singura așezare unde apar și elementele culturii Bükk și cele ale culturii Criș, e Turdașul. În fosta colecție Torma Zsófia există mai multe fragmente ce aparțin culturii Bükk (MuzIstCluj, inv. V. 928—31), găsite, foarte probabil, în nivelurile inferioare de la Turdaș¹⁴⁵. Săpătura de verificare din 1910 a lui M. Roska n-a dus la clarificarea stratigrafiei. În această săpătură fragmente Bükk n-au apărut. Se pare însă că ne aflăm într-o situație similară unor descoperiri de pe teritoriul Ungariei: unele elemente Criș (sau, mai de grabă, de clară tradiție Criș!) apar asociate cu cultura Turdaș (corespunzînd aproximativ Tisei I), Bükk și ceramică liniară¹⁴⁶.

Roska considera cultura Bükk ca una din componentele culturii Turdaș pe care, la rîndul ei, o considera = Tisa I¹⁴⁷. Nedîndu-și întotdeauna seama de faptul că Turdașul e, într-adevăr, înrudit cu Tisa I, totuși esențialmente *altceva*, Roska ajunge în contradicție cu sine însuși, vorbind cînd de nesuccedarea cronologică, de paralelismul culturilor Tisa și Bükk și de interpenetrarea lor directă pe teritoriul Transilvaniei¹⁴⁸, — iar pe urmă de faptul că ceramica liniară și Bükk găsesc *deja* la Turdaș cultura Tisa gata formată¹⁴⁹. I. Kutzián e de părere că, deși fragmente Bükk apar la Turdaș, materialul culturii Turdaș *înrudit* cu cultura Criș *n-are* influențe bükkienne¹⁵⁰. O cercetare mai sistematică a punctelor unde sînt așezări Bükk, Tisa și ceramică liniară în Transilvania¹⁵¹ ar aduce mai multă lumină în problema raporturilor lor față de cultura Criș.

Ceramica liniară

Kutzián emite ipoteza posibilității unor legături între cultura Criș și liniarul vechi, fără a putea aduce însă dovezi concludente în acest sens. În Ungaria, la Szarvas-Ótemető și Szarvas-Érpart, așezările celor două

¹⁴³ *FolArch*, VII, 1955, p. 36.

¹⁴⁴ Vl. Milojević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 91; cf și D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 144; vezi și M. Garašanin, *Die Theiss-kultur im jugoslawischen Banat*, în *BerRGK*, 33, 1943—1950, p. 125 sqq.

¹⁴⁵ I. Méri, *A Torma Zsófia-gyűjtemény bükki jellegű cserepei*, Cluj, 1942.

¹⁴⁶ Vezi și p. 36.

¹⁴⁷ M. Roska, în *DolgSzeged*, XII, 1936, p. 38.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ *Arch Ért*, XLIX, 1936, p. 81.

¹⁵⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 143—148.

¹⁵¹ Pentru răspîndirea acestor culturi în Transilvania, vezi M. Roska, *ErdRep*, p. 320, 321—322.

culturi amintite se află în imediată vecinătate, dar raporturi stratigrafice nu s-au putut sesiza¹⁵², totuși o contemporaneitate cu protobükianul (= liniar vechi)¹⁵³ nu e exclusă. Pe teritoriul Ungariei liniarul cu „capete de note“ rezultă a fi stratigrafic mai nou decât Crișul¹⁵⁴. În grupul Żeliz (legat de liniar) s-au întâlnit unele forme comune de ornamentare cu Crișul, dar acestea sînt general-neolitice, nespecifice (la Ógyalla-Abadomb, Ipolyviske)¹⁵⁵. Același lucru se poate spune și despre așezarea cu ceramică liniară de la Budapest-Tabán¹⁵⁶.

F. Tompa crezuse că cea mai veche cultură neolitică de pe teritoriul Ungariei ar fi bandceramica liniară. Acestei păreri i se raliază și Banner, care vede în oamenii acestei culturi în expansiunea lor spre vest, nord și sud-vest, pe purtătorii liniarului, culturii Bükki și Criș¹⁵⁷. Aceste spații ar fi fost doar ulterior cuprinse de cultura Tisa¹⁵⁸. Csalog admite unele raporturi de contemporaneitate ale culturii Criș cu grupul ceramicii liniare, specificînd însă că evoluția liniarului e mai îndelungată decât a culturii Criș, astfel că liniarul mai supraviețuia și în momentul înaintării culturii Tisa în fostele regiuni ale culturii Criș (sudul „Alföldului“). Liniarul a putut fi, eventual, acela care a păstrat reminiscențe Criș în complexe liniar-Tisa I, cum o atestă descoperirile de la Bicske și Békásmegyér¹⁵⁹.

În Transilvania, în lumina actualelor cunoștințe, singurul punct unde atingerea liniarului vechi cu cultura Criș e posibilă e stratul inferior de la Turdaș și — eventual — Nandru-Vale. În săpătura de verificare a lui Roska, din 1910, a apărut un fragment aparținînd acestei culturi¹⁶⁰ (MuzIstCluj, inv. II. 2569), iar piese asemănătoare au fost donate de Zs. Torma la Museum für Völkerkunde din Berlin¹⁶¹. Roska a întocmit o hartă de răspîndire și un tabel al localităților cu ceramică liniară, de pe cuprinsul Transilvaniei, fără a specifica însă dacă e vorba de liniarul vechi sau cel cu „capete de note“¹⁶². N-ar fi exclus ca prin cercetări sistematice în aceste puncte să se poată aduce probe mai concludente pentru problema raporturilor dintre cultura Criș și liniară. În ceea ce privește mormîntul de la Cipău, unde liniarul cu „capete de note“ apare împreună cu piese specifice Criș (fig. 8/1—8, 9—11), lipsa observațiilor nu ne permite a formula vreo concluzie. S-ar putea ca mormîntul să

¹⁵² Kutzián, *op. cit.*, p. 146 și 141—142 (cu bibliografia).

¹⁵³ *Ibidem*, p. 146.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 141—142.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 131—132 (cu bibliografia).

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ J. Banner, în *Arch Ért*, L, 1937, p. 160.

¹⁵⁸ *Ibidem*.

¹⁵⁹ *FolArch*, VII, 1955, p. 34; vezi și *FolArch*, VI, 1954, p. 25.

¹⁶⁰ *Arch Ért*, XLIX, 1936, p. 72—73.

¹⁶¹ *Ibidem*; vezi și A. Voss, în *ZfE*, XXVII, 1895, p. 129, fig. 9; pentru legăturile materialului de la Butmir, vezi și A. Benac, în *Arch Jugosl*, I, 1954, p. 7—14.

¹⁶² M. Roska, *ErdRep*, p. 320.

aparțină liniarului¹⁶³, adâncit fiind în așezarea de tip Criș. Și în această problemă doar viitoare săpături vor putea aduce mai multă lumină.

Raportul culturilor Criș și liniar cu „capete de note” a fost urmărit cu asiduitate în săpăturile arheologice din ultimii ani în Moldova, în legătură cu problema genezei neoliticului carpato-niprovian (complexul Cucuteni). I. Nestor stabilea că la Glăvăneștii Vechi, în stratigrafie orizontală, ceramica liniară reprezintă o locuire aparte de resturile Criș. Deși suprapunerea celor două culturi nu s-a sesizat aici, înclina să considere aspectul Criș ca fiind mai vechi¹⁶⁴. Săpăturile de la Valea Lupului, unde din nou cele două culturi au apărut alăturate, n-au elucidat nici ele problema stratigrafică¹⁶⁵. Generalizînd observațiile, I. Nestor ajungea în 1951 la concluzia că, deși o suprapunere a celor două culturi n-a putut fi înregistrată, totuși urmele liniarului apar doar în așezările unde s-au ivit și urmele culturii Criș. Lipsa observațiilor stratigrafice directe e, de altfel, generală în întreaga arie de răspîndire comună a celor două culturi. Observațiile indirecte pledează însă, toate, pentru prioritatea în timp a culturii Criș¹⁶⁶. Unele legături mijlocite între cele două culturi ar putea fi presupuse pe baza elementelor de decor spiralo-meandric, extrem de rare, din cadrul picturii ceramicii Criș. Aceste elemente picturale spiralo-meandrice cultura Criș pare a le fi primit din partea unui grup ce folosea decorul „textil”, foarte probabil cultura Tisa. Faptul comportă însă două presupuneri: lunga dăinuire a culturii Criș (pentru a putea prelua pomenitele elemente picturale) și descendența grupului transmițător (Tisa ?) din liniar¹⁶⁷.

Săpăturile de la Traian au furnizat noi puncte de reper în problema raporturilor culturii Criș cu ceramica liniară cu „capete de note muzicale”. H. Dumitrescu remarcă, că în motivistica ornamentală a liniarului de la Traian apar elemente ale culturii Criș, adoptate de ceramica liniară: „barbotina”, alveolele etc. Acestea constituie însă doar o apariție sporadică. Decorul în relief, butonii proeminenți, sînt ornamente mai frecvente, nefiind însă ceva specific numai culturii Criș, ci apar și în cultura Zănești și Bolintineanu¹⁶⁸. La Traian ceramica liniară apare sub formă de depuneri lenticulare, suprapuse stratului precucutenian¹⁶⁹.

Tratînd problema genezei complexului Cucuteni, Vl. Dumitrescu ajunge la concluzia că în Moldova purtătorii culturii Criș și cei ai liniarului cu „capete de note” ar fi ajuns aproximativ în același timp, pe căi diferite însă. El înclină a situa această pătrundere doar în faza protocucuteniană, admițînd posibilitatea dăinuirii pe același teritoriu a triburilor culturii Criș tardive, liniare cu „capete de note” și protocucute-

¹⁶³ Pentru problema mormintelor acestei culturi, vezi M. Stekla, în *AR*, VIII, 1956, p. 770.

¹⁶⁴ *SCIV*, I, II, 1950, p. 210.

¹⁶⁵ *SCIV*, II, I, 1951, p. 52, 55—57.

¹⁶⁶ I. Nestor, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 19, 21.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 22.

¹⁶⁸ *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 467, fig. 9/5 și fig. 9/6, 3.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 477—478.

niene¹⁷⁰. Se pare într-adevăr că aparițiile răsăritene ale culturii Criș presupun o fază evoluată sau chiar târzie a acesteia, așa că din acest punct de vedere o oarecare interferență în Moldova a culturii Criș cu liniarul nu e exclusă. Chiar și analiza ceramicii așezărilor Criș din estul Transilvaniei (Leț, Bedehaza), unde pictura apare atât de frecvent, ne arată o etapă superioară față de ceramica Criș din centrul și vestul Ardealului, aceasta din urmă păstrând mai multe elemente arhaice, legate de ceramica aceleiași culturi din Ungaria și sudul Dunării sîrbești. Recent, în săpăturile din 1955 de la Perieni (r. Bîrlad), s-a rezolvat problema stratigrafică dintre cultura Criș și liniară, în sensul mării vechimi și a anteriorității Crișului¹⁷¹.

Culturile Fiera-Cleanov, Dudești și Verbicioara I

Descoperirea pe dealul Fiera (com. Cleanov) a unei culturi vechi neolitice, în cadrul căreia ceramica slăbită cu pleavă apărea asociată cu multe unelte de silex de clară tradiție microlitică, a ridicat problema celui mai vechi neolitic de pe teritoriul României. În complexul de la Fiera apare însă deja și toporul șlefuit, fusaiiolele, rîșnița primitivă¹⁷², — elemente ce scad din marea vechime atribuită acestei culturi.

Credem că în lumina celor sus-arătate, cultura Fiera-Cleanov nu poate fi considerată ca faza inițială a neoliticului de pe teritoriul țării noastre și că ea, din punct de vedere cronologic, nu e anterioară culturii Criș-Starčevo veche. Nu e exclus însă să reprezinte o evoluție a fondului local neolitic, dintr-un protoneolitic ce urmează încă a fi descoperit¹⁷³.

În ceea ce privește cultura Verbicioara I, ea se dezvoltă pe baze Criș-Starčevo¹⁷⁴, fiind paralelizată cu Vinča A. Urmele ei au apărut mai consistent, în afară de primul strat al așezării eponime¹⁷⁵, la Verbița (stratul I Verbița = cultură Verbicioara I)¹⁷⁶ și în stratul inferior de la Sălcuța¹⁷⁷. În ceramica culturii Verbicioara I specia cu pleavă e încă în număr însemnat, totuși apariția canelurilor (pliseurilor) — element ornamental de origine suddunăreană ce se ivește cel mai timpuriu la nivelul

¹⁷⁰ Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*..., 1954, p. 529—530.

¹⁷¹ R. Vulpe, în *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 72 n. 2 și, în special, M. Petrescu-Dimbovița, în *Materiale*, III, 1957, p. 65—79. Materialul Criș de la Perieni îmbogățește seria analogiilor culturii Criș din Transilvania, atât în ceea ce privește formele și motivele ornamentale ale ceramicii, cit și în privința uneltelor de producție, idolilor etc.

¹⁷² *SCIV*, III, 1952, p. 144—145.

¹⁷³ Un „neolitic preceramic“ a fost postulat pe baza materialelor microlitice din Peștera Hoților, recent descoperite. Vezi C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, III, 1957, p. 53.

¹⁷⁴ *SCIV*, III, 1952, p. 155 sqq.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 155.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 158—159, 162.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 168.

Vința A¹⁷⁸ — o situează *post* Criș-Starčevo¹⁷⁹. Totuși, în formele de vase și tehnica ornamentală a ceramicii culturii Verbicioara I influența Criș nu poate fi negată.

De curînd, E. Comșa inserează în evoluția neoliticului de la sud de Carpați, între culturile Fiera și Verbicioara I, cultura Dudești, documentată mai ales în Muntenia¹⁸⁰. Aspectul Dudești, E. Comșa îl consideră ca fiind o etapă imediat premergătoare primei faze a complexului Boian: faza Bolintineanu. Culturii Dudești îi atribuie materialele pre-Bolintineanu cunoscute mai de mult în Cîmpia Munteniei¹⁸¹, remarcînd totuși că ea reprezintă o treaptă relativ evoluată¹⁸², fapt confirmat și de apariția canelării în repertoriul ornamental al ceramicii¹⁸³. Ar fi interesant de urmărit, dacă nu cumva schimbările ce se pot sesiza la nivelul fazelor incipiente ale complexului Boian (deci într-o etapă pre-Bolintineanu), se datorează triburilor Criș din Transilvania. Aceasta, bine înțeles, în măsura în care derivarea fazei Bolintineanu din aspectul Dudești se va adevăra într-un total.

Complexul Boian

I. Nestor e de părere că faza Bolintineanu reprezintă o formație net aparte de culturile liniară și Criș, totuși se folosește și toporașul-calapod, caracteristic Crișului. De asemenea, un fragment de idol de la Cățelu corespunde stilistic idolilor culturii Criș. I. Nestor leagă faza Bolintineanu de Starčevo IV — Vința A, în care mai predomină ceramica cu pleavă, dar canelarea e deja apărută¹⁸⁴. În 1951 I. Nestor postula posibilitatea unei sinteze Criș-Boian în spațiul Oltului superior, sinteză ce ar fi putut explica geneza culturii vechi Ariușd. La acea dată se iveau însă dificultăți în explicarea genezei culturii Boian însăși¹⁸⁵. De atunci problema a fost în mare parte elucidată, în sensul că săpăturile din 1955 de la Leț-Varheghi au confirmat cuplul de succesiune: Criș-Boian-Ariușd, iar geneza culturii Boian din Criș pare foarte probabilă. Pentru aceasta pledează și unele elemente ornamentale ce trec din repertoriul ceramicii culturii Criș în cel al ceramicii Boian. De pildă, linia incisă, în zig-zag, ce apare pe fragmente Criș, e transpusă în cultura Boian, în tehnica

¹⁷⁸ SCIV, II, 2, 1951, p. 23.

¹⁷⁹ Pentru problema anteriorității culturii Criș și a raporturilor culturii Verbicioara I cu Vința A și Vința B (Turdaș-Rast), vezi, recent, D. Berciu — Seb. Morintz, în *Materiale*, III, 1957, p. 179.

¹⁸⁰ E. Comșa, în SCIV, VII, 1—2, 1956, p. 48.

¹⁸¹ SCIV, V, 3—4, 1954, p. 388 și SCIV, VI, 1—2, 1955, p. 29.

¹⁸² SCIV, VII, 1—2, 1956, p. 47.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 45.

¹⁸⁴ SCIV, I, II, 1950, p. 212.

¹⁸⁵ SCIV, II, 2, 1951, p. 24.

exciziei. La fel, apar și vîrcile trase cu degetele în pasta încă moale, ba chiar unele forme de vase Boian derivă direct din cele Criș¹⁸⁶.

Admițînd că la Leț cultura Criș e reprezentată de o fază evoluată a ei, tîrzie chiar, e posibilă și explicarea elementului „balcanic” (canelurile) din cadrul ceramicii Boian. Canelurile ar putea fi transmise prin Turdaș I, strîns legat de Vinča A și viețuind paralel o anumită perioadă cu cultura Criș tîrzie din estul Transilvaniei. În această lumină materialele Boian de la Turdaș¹⁸⁷ și Tărtăria¹⁸⁸ primesc o importanță deosebită, precum și faptul că la baza primului strat precucutenian de la Izvoare ceramica Boian-Giulești e numeric superioară celei Tripolie A¹⁸⁹. Credem că din acest punct de vedere apariția ceramicii primitive, alveolate, privită drept element al culturii Criș, în toate stațiunile precucuteniene cu ceramică Boian-Giulești și Tripolie A laolaltă, nu e chiar atît de lipsită de importanță¹⁹⁰. Sîntem de acord cu R. Vulpe că această categorie ceramică aparține în Moldova într-adevăr fondului Boian-Giulești¹⁹¹, numai că s-ar putea ca în acest fond ea să constituie tocmai o tradiție Criș. De altfel, R. Vulpe neagă orice legătură a vreuneia din componentele neoliticului carpato-niprovian (complexul Cucuteni-Tripolie) cu cultura Criș¹⁹².

O problemă interesantă ridică și cultura Zănești din Moldova, cultură legată organic de complexul Boian, considerată de H. Dumitrescu mai veche decît precucutenianul de la Izvoare și Traian¹⁹³ și în cadrul căreia autoarea constată afinități cu Crișul¹⁹⁴. În orice caz, dacă geneza Boianului din Criș, direct sau indirect, va deveni o certitudine, se modifică intrucîtva felul în care a fost concepută evoluția culturii Boian¹⁹⁵. Nu putem fi de acord cu E. Comșa că influența triburilor Criș din Transilvania (chiar evolute, tîrzii fiind) s-ar petrece numai pe vremea apariției primelor elemente ale fazei Vidra¹⁹⁶.

Considerăm cultura Criș mai veche decît Boianul, ale cărui faze incipiente, pe baza ceramicii, nu pot fi datate înaintea culturii Turdaș I — Vinča A¹⁹⁷.

¹⁸⁶ Material în muzeul din Sf. Gheorghe. Pentru problemele raportului stratigrafic, vezi I. Nestor, în *Materiale*, III, 1957, p. 59—62.

¹⁸⁷ T. Zs. -gy., p. 274, 275, pl. CXV. Corespund culturii Zănești din Moldova.

¹⁸⁸ În MuzIstCluj.

¹⁸⁹ SCIV, VII, 1—2, 1956, p. 55, 56, 58—63.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 64.

¹⁹¹ *Ibidem*.

¹⁹² *Ibidem*, p. 72.

¹⁹³ SCIV, V, 1—2, 1954, p. 52 sqq., 63.

¹⁹⁴ SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 467; vezi și studiul excelent, deschizător de largi perspective, al aceleiași cercetătoare, în SCIV, VIII, 1—4, 1957, p. 53—69.

¹⁹⁵ E. Comșa, în SCIV, V, 3—4, 1954, p. 361 sqq.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 391. Într-un studiu mai nou E. Comșa revizuieste unele păreri mai vechi ale sale privitoare la legăturile culturii Criș cu Boianul, acordînd prioritatea în timp Crișului, cf. SCIV, VIII, 1—4, 1957, p. 43, 44, 45, 46 (în special tabelul cronologic).

¹⁹⁷ Vezi și M. Petrescu-Dîmbovița, în *Balcania*, VIII, București, 1945, p. 203.

Cultura Hamangia

Sintetizînd cunoștințele despre cultura Hamangia, D. Berciu ajunge la interesante concluzii privitoare la legăturile ce se pot presupune între ea și cultura Criș. Una din observațiile importante e că cele mai frecvente afinități și analogii ale formelor ceramicii se regăsesc în marele complex pre-Sesklo al neoliticului tesalian¹⁹⁸. În privința motivisticii ornamentale, barbotina și inciziile duc spre complexul pre-Sesklo — Starčevo — Criș¹⁹⁹. Pe baza observațiilor făcute cu ocazia săpăturilor de la Cernavoda, culturii Hamangia i s-au găsit legături cu culturile Vădastra I, Verbicioara I (respectiv cu Vinča A, Ószentiván VIII, „cultura Banatului“), cu aspectul Zănești-Giulești al culturii Boian, cu faciesul Băiești-Aldeni etc.²⁰⁰. Deși analogiile cu neoliticul vechi tesalian sînt destul de frecvente și se manifestă și în plastica antropomorfă, cultura Hamangia nu poate fi considerată ca făcînd parte din etapa inițială a neoliticului dunărean, ea avînd un caracter relativ evoluat²⁰¹, aparținînd cronologic unei faze *post* Criș.

Noi descoperiri, făcute în anul 1955, sînt de natură a scădea din marea vechime presupusă pentru cultura Hamangia. Astfel, s-a ajuns la o relativă periodizare a acestei culturi, faza ei mai veche fiind paralelizată cu Boian I (Giulești-Zănești). S-a stabilit chiar o componentă Boian în cadrul evoluției culturii Hamangia. Pe de altă parte, apariția plisării în repertoriul ornamental al ceramicii Hamangia vechi nu ne permite s-o plasăm *ante* Vinča A. La toate acestea se adaugă apariția unei perle de cupru într-un mormînt aparținînd acestei culturi²⁰².

Neoliticul carpato-niprovian (complexul Cucuteni-Tripolie)

Apariția simultană a culturilor Criș și liniară în săpăturile din ultimii ani în Moldova, a ridicat o întreagă serie de probleme legate de geneza culturii Cucuteni, respectiv de legăturile posibile ale culturii Criș cu faza pre- și protocucuteniană. În 1951 I. Nestor stabilea că în cultura Precucuteni nu există elemente ce ar putea deriva direct din cultura Criș propriu-zisă, iar paternitatea complexului Cucuteni o atribuia liniar-ceramicii, prin cuplul succesiv: ceramică liniară — Precucuteni — Protocucuteni — Cucuteni A clasic²⁰³. În această lumină, intercalarea culturii Criș *după* ceramica liniară devenea imposibilă²⁰⁴. Ipotezei că ceramica

¹⁹⁸ D. Berciu, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 33, 43.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 33, 35.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 42.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 41.

²⁰² D. Berciu și Seb. Morintz, în *Materiale*, III, 1957, p. 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91.

²⁰³ *SCIV*, II, 2, 1951, p. 22.

²⁰⁴ *Ibidem*.

liniară ar fi dat sistemul de ornamentare spiralo-meandric, iar cultura Criș tehnica picturii, i se opunea faptul că ceramica precucuteniană nu cunoaște pictura presupusă de această ascendență. În plus, ceramica precucuteniană cunoaște deja plisarea (canelarea), element ce apare *post* Criș, la nivelul Vinča A²⁰⁵. I. Nestor presupunea și evoluția ceramicii pictate est-europene în spațiul Ariușd²⁰⁶. Săpăturile de la Leț au confirmat pe deplin această ipoteză, succesiunea stratigrafică fiind aici: Criș, Boian, Ariușd. Între Criș și Ariușd se intercalează Boianul, care apare frecvent la baza straturilor precucuteniene din Moldova²⁰⁷. Nestor admitea chiar o eventuală sinteză între grupul pre- și protocucuteni și nașterea, pe această bază, a culturii Cucuteni A clasice. Totodată menționa că unele influențe s-ar putea presupune și din partea ceramicii Petrești, care ar fi putut transmite unele stiluri de pictură grupului vechi Ariușd²⁰⁸. Influențe Criș în cadrul precucutenianului s-au sesizat și la Larga-Jijia²⁰⁹, Traian (în ceramică, precum și într-un decor plastic antropomorf în chip de figurină feminină steatopigă)²¹⁰ și Zănești (material Boian, considerat mai vechi decît precucutenianul de la Izvoare și Traian)²¹¹ etc.

Tratînd problema raportului culturii Criș cu complexul Cucuteni, Vl. Dumitrescu conchide că în Moldova cultura Criș, în înaintarea ei spre est, ajunge doar spre finele fazei precucuteniene, mai de grabă în cea protocucuteniană. Acesteia din urmă i-ar fi transmis unele elemente picturale. Vl. Dumitrescu sincronizează cultura Cucuteni A cu faza Dimini a neoliticului tesalian, precucutenianul și — în parte — protocucutenianul sincronizîndu-l cu faza Sesklo, deci, mai mult sau mai puțin, cu Crișul. Între Criș și precucutenian el vede o legătură directă, numai că cultura precucuteniană o consideră în Moldova anterioară venirii Crișului (și, de altfel, și ceramicii liniare)²¹².

Recent, R. Vulpe a afirmat că evoluția neoliticului carpato-niprovian rămîne cu totul străină de cultura Criș²¹³, care ar fi mult anterioară în timp fazei pictate protocucuteniene, deși admite că singurele culturi neolitice cu ceramică pictată ce au putut avea legături cu protocucutenianul sînt: Criș și Petrești²¹⁴.

Credem că influența culturii Criș, poate într-o fază tîrzie a sa, a fost relativ însemnată în geneza neoliticului carpato-niprovian, greu de explicat numai pe baze Boian și Tripolie A, — nemaivorbind de faptul că în elementul Boian de la baza complexului Cucuteni influențele

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 23.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 24.

²⁰⁷ *Ibidem*.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 25.

²⁰⁹ *SCIV*, III, 1952, p. 56.

²¹⁰ *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 57, fig. 12; *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 467.

²¹¹ *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 52 sqq., 63.

²¹² Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*..., p. 518, 525—530.

²¹³ *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 72.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 74, 75.

Criș — cum am arătat — sînt numeroase²¹⁵. Un alt fapt care reține atenția e acela că încă din primul strat precucutenian de la Izvoare apare cuprul.

Alte regiuni suddunărene și mediteraneene

Starčevo și Vinča. Asupra legăturilor culturii Criș cu Starčevo și Vinča au insistat toți acei ce s-au ocupat cu problemele culturii Criș. Sintetizarea concluziilor, pînă în 1944, a făcut-o Ida Kutzián²¹⁶. Cercetătorii culturii Starčevo (M. Grbić, Vl. J. Fewkes, N. Vulić, Fr. Holste, I. Kutzián, Vl. Milojević etc.) sînt toți de acord în a vedea o strînsă legătură, mergînd pînă la identitate, între ea și cultura Criș. Culturii Starčevo i s-au stabilit patru faze, în parte mai vechi ca Vinča A²¹⁷.

În ceea ce privește Vinča, stratigrafia de acolo dovedește prioritatea culturii Criș-Starčevo, numai că pe cînd Starčevo încetează, Vinča are o viață incomparabil mai lungă²¹⁸. La baza stratigrafiei vinčiene se găsește material pur Criș, în partea superioară a acestui strat apar însă influențe liniare și Tisa I. Legăturile Vinče duc spre bazinul estic al Mediteranei. Pictura monocromă (roșu) apare la 9,11 m, laolaltă cu ceramica barbotinată, de același tip ca la Starčevo. Formele plasticii antropomorfe vechi vinčiene se regăsesc toate în cultura Criș. Se poate deci afirma că atît la Starčevo, cît și în stratul inferior de la Vinča, apare *aceeași* cultură Criș.

Valea Moravei. Material Starčevo a apărut la Velikačesma și în tell-ul de la Bujanj, la vest de Niš²¹⁹.

Bulgaria. În Bulgaria de sud materiale corespunzătoare fazei vechi

²¹⁵ *Ibidem*, p. 64, 70, 71, 76, precum și SCIV, VIII, 1—4, 1957, p. 59—68.

²¹⁶ Kutzián, *op. cit.*, p. 99—102 (Starčevo) și 102—111 (Vinča), cu întreaga bibliografie.

²¹⁷ Vl. Milojević, *Körös-Starčevo-Vinča*, în *Reinecke-Festschrift*, Mainz, 1950, p. 114.

²¹⁸ Pentru lucrările mai vechi privitoare la Vinča, vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 102—111. Mai nou, Vl. Milojević, în *BSA*, 1949, p. 258—299, unde ajunge la concluzii asemănătoare, în linii generale, celor ale lui Holste. Pentru cultura Starčevo, vezi și D. Garašanin, *Starčevska kultura*, Ljubljana, 1954 și Vl. Milojević, în *Germania*, 34, 1956, p. 163—166. Privitor la Vinča, vezi M. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe*, Ljubljana, 1951, p. 8 sqq.; idem, în *ArchJugosl*, I, 1954, p. 1—6; V. Popovitch, în *RA*, XLIX, 1957, p. 129—146 și L, 1957, p. 1—24; M. Grbić, în *Starinar*, N.S., V—VI, 1954—1955, Beograd, 1956, p. 24—27 și tabelul cronologic de la p. 22. Grbić consideră ca încheiată viața marelui complex neolitic timpuriu „Starčevo — Criș — Pre-Sesklo” deja pe la 3400 î.e.n. Dar pe cînd culturii Sesklo îi admite o dezvoltare genetică din cultura anterioară, pentru regiunile dunărene presupune o cezură netă, marcată de apariția noii culturi Vinča.

²¹⁹ Cf. Kutzián, *op. cit.*, p. 111 (cu bibliografia); vezi și A. Orsić — Slavetić, în *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften*, Wien, IV, 1—2, 1940. Pentru evoluția mai tîrzie a acestui complex, vezi D. Garašanin, în *ArchJugosl*, I, 1954, p. 19—24.

de la Starčevo au apărut în cultura tell-urilor de la Banja, lângă Karlowo²²⁰.

Grecia. Culturii Criș îi corespunde cultura Pre-Sesklo, cea mai răspândită cultură veche neolitică din Grecia. Aria ei de răspândire cuprinde Tesalia Phokida, Locrida, Boeotia pînă la golful Corintic. După periodizarea lui Tsountas, prioritatea în timp aparține ceramicii lustruite monocrome, apoi vine cea incizată și, în fine, cea pictată bicromă. Această periodizare a fost confirmată prin săpăturile de la Hadzimisli Magula, Larissa, Lianokladhi I și Tsangli. Ceramica prezintă numeroase elemente ornamentale-picturale înrudite cu cele ale culturii Starčevo-Criș. Unele din asemănări privesc plastica antropomorfă. Așezările sînt de obicei departe de țărmul mării, în locuri bogate, în schimb, în apă dulce, neocolinici chiar mlaștinile. Ritul funerar e identic cu cel din cultura Criș²²¹.

Leukas. În peștera Choirospilia de lângă Evgiros, care cuprinde material din neolitic pînă în epoca miceniană, la fundul săpăturii s-a dat de material corespunzător celei mai vechi faze a culturii Sesklo. (Nu s-a ajuns la stratul virgin!)²²².

Apulia. Materiale izbitor de asemănătoare cu cultura Criș, aparținînd perioadei I a neoliticului Apuliei, au apărut la Molfetta și Matera. Formele vaselor și ornamentarea merg pînă la identitate cu cultura Criș. Cultura aceasta pare a veni în Italia dinspre est, de pe țărmurile grecești²²³.

Alte regiuni mediteraneene. În Sicilia, la Matrensa, apare ceramică înrudită cu vechiul neolitic din Apulia. Neoliticul vechi al peninsulei Gallipoli prezintă legături cu Vinča. Înrudiri se constată și cu unele fragmente din cel mai vechi strat neolitic de la Knossos și Orchomenos (Creta), precum și cu materialul vechi neolitic de la Beni-Salame și Abydos (Egipt)²²⁴.

CONCLUZII

1. În Transilvania cultura Criș se prezintă ca o cultură imigrată din sud-vest, epoca pătrunderii ei putînd fi datată în prima jumătate a mileniului IV î.e.n. La Turdaș cultura Criș apare asociată cu culturile: liniară veche, Turdaș și Bükk, neexistînd precizări asupra poziției stratigrafice. La Tărtăria s-a lămurit poziția stratigrafică între culturile Criș, Turdaș și Petrești, în sensul anteriorității Crișului și a evoluției organice a neoliticului pictat de tip Petrești din cultura Turdaș. La Cipău s-a constatat asocierea cu liniarul cu „capete de note“, rămînînd deschisă problema raportului lor. La Leț se poate sesiza succesiunea: Criș—Boian

²²⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 111.

²²¹ *Ibidem*, p. 111—112; vezi și K. Grundmann, în *AthenMitt*, 59, 1934, p. 129—136, pl. X—XI; idem, în *AthenMitt*, 57, 1932, p. 102—123; idem, în *AthenMitt*, 62, 1937, p. 56—69, pl. 31—35 (extras).

²²² Kutzián, *op. cit.*, p. 122—123.

²²³ *Ibidem*, p. 123—126.

²²⁴ *Ibidem*, p. 126—128; vezi și P. Reinecke, în *Germania*, 23, 1939, p. 213—220.

—Ariuşd. Merită subliniată apariția celor patru morminte, ce îmbogățesc numărul nu prea mare al mormintelor acestei culturi.

2. În ceea ce privește felul de viață al purtătorilor culturii Criș, cercetările anterioare au accentuat cu precădere asupra stadiului *culegător* în care triburile respectivei culturi s-ar fi aflat. Relativ numeroasele rișnițe primitive apărute în așezările transilvănene ale culturii Criș, precum și slăbirea pastei vaselor cu pleavă și paie tocate de cereale, documentează însă — credem — dezvoltarea agriculturii primitive.

3. Considerăm cultura Criș ca cel mai vechi aspect de viață neolitică ce se poate documenta pînă în prezent sigur pe teritoriul Transilvaniei și al întregii țări, prioritatea cronologică aparținându-i față de toate celelalte culturi neolitice. Un raport de contemporaneitate parțială îl putem presupune numai cu culturile Fiera-Cleanov din Oltenia și liniarul vechi. În același timp, ținem să menționăm că adîncirea cercetărilor va duce probabil la posibilitatea separării a mai multor faze în evoluția culturii Criș transilvănene. Din acest punct de vedere, de pe acum sîntem înclinați să considerăm aparițiile răsăritene ale acestei culturi (estul Transilvaniei, Moldova) ca fiind mai evolute și, implicit, mai tîrzii decît cele din centrul și vestul Ardealului. Fără a fi adepții unui „hiatus“ proto-neolitic, trebuie să remarcăm totuși că cercetările peșterilor și teraselor cu urme paleolitice și epipaleolitice n-au dat pînă în prezent materiale ceramice sigur databile *înaintea* culturii Criș vechi.

4. Leagănul culturii Criș — în forma în care o cunoaștem documentată în Europa — pare a fi Grecia. De aici ea s-a răspîndit pe un foarte vast teritoriu, constituind în întreaga arie a apariției sale *cea mai veche* cultură neolitică cunoscută. Dar și în regiunea greco-tesalică ea apare pe un relativ înalt grad de dezvoltare, ce nu poate fi privit ca etapa *inițială* a neoliticului acestor regiuni. De aceea credem că originile sale cele mai îndepărtate trebuie căutate în primele culturi neolitice ale Asiei Anterioare.

N. VLASSA

DIE CRIȘKULTUR IN SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser behandelt in einer monographischen Darstellung die älteste neolithische Kultur auf der transsilvanischen Hochebene.

Das erste Kapitel „Kurze Forschungsgeschichte der Crișkultur“ gibt einem Überblick über die wichtigsten Ergebnisse zur Erforschung der Kultur, wobei die Untersuchungen des Aus- und Inlandes berücksichtigt werden.

Das zweite Kapitel „Die Funde der Crișkultur in Siebenbürgen“ enthält das Fundverzeichnis.

Das dritte Kapitel handelt von der Anlage der Siedlungen und der Form der Wohnungen. Hier wird auf die Entsprechungen aus dem gleichen Kulturkreis in Ungarn hingewiesen, der von I. Kutzián bearbeitet wurde. In Siebenbürgen gibt

es dazu noch einige neue Erscheinungen, wie die Verwendung von Höhlen und Siedlungen auf hohen Terrassen.

Im vierten Kapitel „Gräber“ wird der Grabbrauch der Träger der Crișkultur dargestellt. Aus Siebenbürgen kennt man bisher nur vier Gräber, die dieser Kultur zugeschrieben werden können. Eines davon nimmt eine Sonderstellung ein, da in seinem Grabinventar sich auch Elemente der „Notenkopfvariante“ der Linearbandkeramik bemerkbar machen.

Das fünfte Kapitel „Werkzeuge“ beschäftigt sich mit den von den Trägern der Crișkultur benützten Arbeitsgeräten. Zu diesen gehören Stein-, Knochen- und Tonwerkzeuge, die Rückschlüsse auf das Leben und die Produktionsweise ermöglichen.

Das sechste Kapitel „Keramik“ handelt von der Technologie, den Formen und Schmuckmotiven der Tonware. In diesem umfangreichen Abschnitt wird auch die Tonplastik vorgelegt. Die nächsten Entsprechungen zu der Crișware bietet das gleichartige Material aus Ungarn und der Moldau, jedoch lassen sich auch viele Ähnlichkeiten mit der Keramik des Gebietes südlich der Donau und zu dem thessalischen Kulturkreis feststellen.

Das siebente Kapitel untersucht „Die Beziehungen der Crișkultur zu anderen neolithischen Kulturen“. Der Verfasser gibt, der Reihe nach, einen Überblick über die Beziehungen zu den neolithischen Kulturen von Turdaș, Petrești, Theiss I, Bükk, zur Linearbandkeramik, zu den Kulturen Fiera-Cleanov, Dudești, Verbicioara I, dem Boiankreis, der Hamangiakultur und dem Neolithikum zwischen Karpaten und Dnjeper (Cucuteni-Tripolje — Kultur). Am Schlusse dieses Kapitels wird kurz auch auf die Verbindungen der Crișkultur zu den Gebieten südlich der Donau und des Mittelmeergebietes hingewiesen.

Im achten Kapitel „Schlussfolgerungen“ stellt der Verfasser fest, dass die Crișkultur in Siebenbürgen in der ersten Hälfte des 4. Jahrtausends v.d.Ztr. aus dem Südwesten einwanderte. Sie ist die älteste neolithische Kultur, die bis jetzt mit Sicherheit in Siebenbürgen nachgewiesen werden kann.